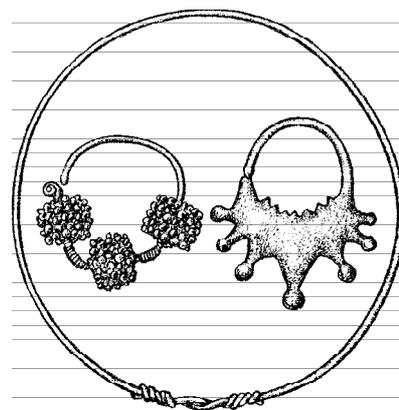

Ужо з глыбокай старажытнасці на беларускай зямлі жылі розныя, пераважна індаэўрапейскія, плямёны. У другой палове 1-га тысячагоддзя па Нараджэнні Хрыста наш край пачалі засяляць славянскія плямёны, што спрычынілася да славянізацыі мясцовых балтаў. Славяна-балцкі сінтэз веў да фармавання старабеларускага этнасу.

Паводле летапісаў і археалагічных даследаванняў, паўднёвую і цэнтральную частку Беларусі займалі *драгавічы* (дрыгавічы), *Пасожжа* — *радзімічы*, *Падзвінне* і *паўночнае Падняпроўе* — *крывічы*. Яны складалі аб'яднанні плямёнаў, мелі гарады і дзяржавы — княствы. З іншых плямёнаў на тэрыторыі

Эстэтычныя запатрабаванні старажытных беларусаў былі даволі высокія. Гэта відаць хаця б з таго, як упрыгожвалі сябе жанчыны: скроні — колцамі, шыю — пацеркамі і грыўнямі, рукі — бранзалетамі і пярсцёнкамі. Матэрыялам для гэтых рэчаў былі медзь, бронза, жалеза, серабро, золата, бурштын, сердалік, аметыст, каляровае шкло.

На малюнку паказаны скроневыя колцы крывічанак (вялікае бранзалетападобнае), драгавічанак (з трыма металічнымі пацеркамі) і радзімічанак (сяміпрамянёвае).

Менавіта адметнасць формы скроневых колцаў, а таксама розны характар іншых упрыгожанняў дапамаглі археолагам вызначыць абшары рассялення нашых прашчुरаў. Пададзена тут карта якраз і паказвае, дзе жылі даўней крывічы, драгавічы і радзімічы.

ЯКІЯ СТАРАЖЫТНЫЯ ПЛЯМЁНЫ БЫЛІ НАШЫМІ ПРОДКАМІ?

Беларусі летапісы захавалі нам назовы *яць-везі*, *літвы*, *нальшчанаў* і *латыголы*, якія жылі на захадзе, паўночным захадзе і поўначы.

Матэрыяльная і духоўная культура славянскіх плямёнаў — продкаў беларусаў, як сведчыць археалогія, мала рознілася між сабою. Выключэнне складаюць упрыгожванні, асабліва металічныя скроневыя колцы. У драгавічанак гэта былі зярнёныя буйныя пацеркі, у крывічанак — бранзалетападобныя кол-

цы, на Пасожжы насілі колцы сяміпрамянёвыя.

Найважнейшую ролю ў нашай старажытнай мінуўшчыне адыгралі крывічы. Яны ўтварылі першую вядомую з летапісаў беларускую дзяржаву — Полацкае княства. Ад XIII стагоддзя на гістарычную авансцэну выходзіць Навагародак (Наваградак). Беларусы Панямоння, падпарадкаваўшы суседняе

племя літву, паклалі падмурак нашай новай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага.

З умацаваннем дзяржаўных інстытуцый у выніку інтэграцыйных працэсаў да XII стагоддзя плямёнавы падзел на Беларусі ў асноўным знікае. Назовы ж *крывічы* (*Крывія*), а пазней *ліцьвіны* (*Літва*) пачынаюць азначаць дзяржаўную прыналежнасць, з'яўляючыся гістарычнымі этнонімамі беларусаў.

2

КАЛІ НА БЕЛАРУСКАЙ ЗЯМЛІ З'ЯВІЛІСЯ КУРГАНЫ?

Курганы — гэта земляныя насыпы над старажытнымі магіламі, звычайна круглыя ў плане, папярочнікам пасярэдзіне 5—15 мет-

раў, вышынёю 1—2 метры. Сустрэкаюцца пераважна групамі. На Беларусі яны з'явіліся на мяжы 3-га і 2-га тысячагоддзяў да Нараджэння Хрыста і былі вядомыя пераважна на Падняпроўі і Палессі. У другой палове 1-га тысячагоддзя і на пачатку 2-га тысячагоддзя

Парослае лесам курганне на Ушаччыне. У народзе доўгія крывіцкія курганы называюць валатоўкамі. Паводле паданняў, там пахаваныя волаты — асілкі вялізнага росту, ад якіх пайшлі беларусы. Даўней курганы лічыліся недамыкальнымі, а таго, хто парушыць іх, згодна з павер'ем,

чакала кара. Нашыя сучаснікі, узгадаваныя ў духу ваяўнічага атэізму і непавагі да дзедаўскіх магіл, не баяліся ніякай кары. Дзесяткі тысяч курганоў былі знішчаныя пры будаўніцтве гаспадарчых і вайсковых аб'ектаў, пад час сельскагаспадарчых работ і пракладвання дарог.

па Нараджэнні Хрыста пад кургановымі насыпамі хавала нябожчыкаў усё славянскабалцкае насельніцтва Беларусі. З умацаваннем хрысціянства звычай насыпаць курганы сярод гараджанаў знікае ў XI стагоддзі, у вяскоўцаў — у XIII—XIV стагоддзях. Паводле дахрысціянскіх веранняў, курганы былі дамоўкамі памёрлых. Нябожчыкам “на той свет” ставілі посуд з рытуальнай ежай, клалі прылады працы і зброю.

У народзе курганы часцей называюць *капцамі* або *валатоўкамі*. Часам іх памылкова лічаць татарскімі, французскімі або шведскімі магіламі. Шмат якія паданні гавораць, што ў курганах схаваныя скарбы, але гэта не адпавядае сапраўднасці. Кургановых могільнікаў у Беларусі захавалася блізу шасці тысяч. Яны — неацэнныя помнікі археалогіі і яшчэ хаваюць у сабе шмат загадак сёвай мінуўшчыны.

3

ЯКІХ БАГОЎ ШАНАВАЛІ НАШЫЯ ПРОДКІ Ў ДАХРЫСЦІЯНСКІЯ ЧАСЫ?

Да прыняцця хрысціянства продкі беларусаў трымаліся паганскіх (язычніцкіх) веранняў, для якіх было характэрнае шматбожжа. Адным з галоўных багоў быў *Пярун*, бог грому і маланкі, дажджу, апыкун вайсковай справы і княскай дружыны. І дагэтуль маланку ў Беларусі называюць пяруном. Лічылі, што бог Пярун трымае ў руках каменныя жорны і, грукаючы адным каменем аб другі, выклікае гром і маланку. Старажытныя каменныя сякеры, якія нярэдка выпадкова знаходзілі, называлі пяруновымі стрэламі,

лічылася, што парашок, нацёрты з іх, дапамагае ад розных хваробаў.

У пэўнай меры праціўнікам Пяруна ўяўлялі *Вялеса* (Валоса), бога жывёлагадоўлі і багацця, уладара замагільнага свету, апекуна абрадавай паэзіі і паганскіх святароў-валхвоў. Да культу Вялеса мелі дачыненне і легендарныя асілкі-волаты. З археалагічных і фальклорных матэрыялаў вынікае, што на

Паганскія веранні вельмі жывучыя. Цяпер, як і тысячы гадоў таму, у некаторых мясцінах Беларусі людзі ідуць да каменных стодаў, што ўвасабляюць багоў — Вялеса, Дажбога ды іншых, каб, склаўшы ахвяру й выканаўшы пэўны рытуал, папрасіць дажджу ў сухмень, здароўя для хворых, спрыяння ў сямейных справах. Цяжка сёння паверыць у гэта, але звесткі, сабраныя знаным вучоным Эрнстам Ляўковым, занадта пераканаўчыя.

Нават у Менску яшчэ на пачатку XX стагоддзя існавала сапраўднае паганскае капішча. На беразе Свіслачы, там, дзе цяпер вуліца Лодачная, было месца, адгароджанае ад лесу высокім тынам. Пасярэдзіне яго рос вялікі дуб Волат на чатыры ахопы. Наўзбоч яго было вогнішча Жыжа з непагасным агнём, які даглядаў святар. А бліжэй да ракі стаяў камень Дзед. Усім ім людзі неслі ахвяры.

На гэтым здымку 10-гадовай даўнасці вы бачыце якраз той камень на сваім месцы. Гарадскія ўлады, на жаль, не прыслухаліся да прапановы Э.Ляўкова захаваць унікальную мясціну, каб пазней можна было рэканструяваць капішча. Камень давалося перавезці ў Музей валуноў.

тэрыторыі Беларусі Вялес быў галоўным богам. У многіх мясцінах захаваліся прысвечаныя яму велізарныя камяні (пазней іх называлі камянямі-краўцамі, чортавымі камянямі і г.д.). Вялес меў дачыненне і да ўшанавання вытокаў рэк, найбольш цесна з яго культурам звязаныя р. Вілія (Вялля) і заснаваны на ёй крывічамі горад Вільня.

Богам веснавага росквіту і плоднасці, а таксама нябесным вершнікам лічылі *Ярылу*, які спалучаў аграрную і вайсковую функцыі. Ёсць падставы меркаваць, што Ярылу ўяўлялі ці сынам, ці адной з постацяў Пяруна. Богам сонца быў *Сотвар*, які ў розных мясцовасцях мог насіць і іншыя імёны. Багіняй дабрабыту і ўрадлівасці, апякункай сямейнага жыцця ў нашых продкаў была *Цёця*,

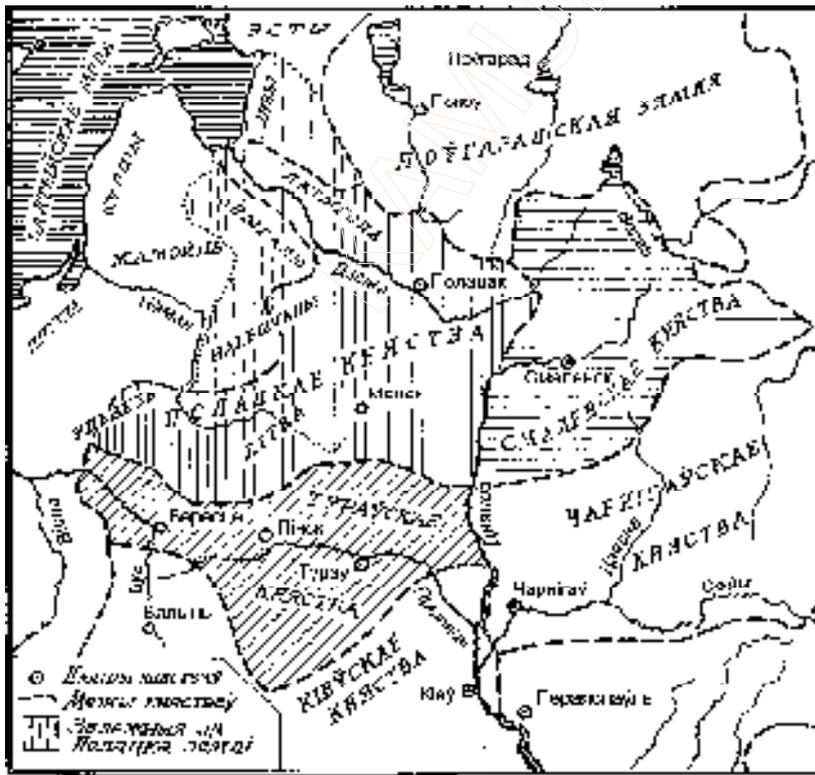
якую ўяўлялі мажной высокай жанчынай з жытнім вянком на галаве, з хлебам ды іншымі пладамі ў руках. Багіняй вясны, дзявочай прыгажосці і кахання была *Лёля* (Ляля), яе ўяўлялі маладой прывабнай дзяўчынай. З культурам Лёлі звязаны пашыраны на Палессі назой бусла — “лялека” (згодна з народным павер’ем, бусел прыносіць дзяцей). Богам агню і апекуном кавалёў быў *Жы-жаль*, богам зімы, марозу і холаду — *Зюзя*. Нязгасны святы агонь называўся *Зніч* (адсюль паходзіць слова “знічка”). Ранішні і вечаровы заранкі ўвасаблялі адпаведна сёстры *Дзянніца* і *Вечарніца* (Вячорка). Са старажытнай міфалогіі вядомы таксама вобраз далёкага першапродка беларусаў — *Боя* (Бая) з вернымі сабакамі *Стаўры* і *Гаўры*.

4

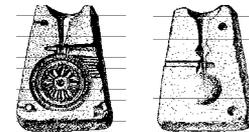
ЯКІЯ БЕЛАРУСКІЯ ДЗЯРЖАВЫ БЫЛІ Ў СТАРАЖЫТНАСЦІ?

Элементы дзяржаўнай арганізацыі на Беларусі існавалі задоўга да яе пісьмовай гісторыі. Ад VI стагоддзя па Нараджэнні Хрыста на большую частку нашага краю пачынае

пранікаць славянскае насельніцтва. Змешванне яго з мясцовымі балцкімі плямёнамі прычынілася да ўтварэння старабеларускага этнасу і своеасаблівай культуры, якую археолагі называюць банцараўскай (паводле наймення гарадзішча каля вёскі Банцараўшчына пад Менскам). Ёсць шэраг сведчан-

На гэтай карце — старажытныя беларускія дзяржавы: Полацкае, Смаленскае і Тураўскае княствы.

Знаходкі з археалагічных раскопак у нашых старажытных гарадах: шахматныя фігуры XII стагоддзя (ферзь з Лукамля і ладдзя з Горадні); каменная форма для адліўкі жаночых упрыгожанняў (XIII стагоддзе, Полацк); металічныя пласткі для аздаблення адзення (XII стагоддзе, Друцк).

няў, што нашы продкі ўжо тады мелі пэўныя формы дзяржаўнасці. Пазней, у VIII стагоддзі, з новай хваляй славянізацыі Беларусі, з фармаваннем крывіцкага, драгавіцкага і радзіміцкага плямёнавых аб'яднанняў узнікаюць і дзяржавы.

Ад X стагоддзя на Беларусі найбольш вядомыя *Полацкае*, *Смаленскае* і *Тураўскае* княства. Два апошнія неўзабаве трапілі ў залежнасць ад Кіева. Полацкае ж княства бы-

ло зусім самастойнай беларускай дзяржавай з усімі адпаведнымі адзнакамі — суверэннай уладай князя і веча, адміністрацыяй, сталіцай, войскам, грашовай сістэмай і г.д. Княства праводзіла і сваю міжнародную палітыку, якая палягала ў процістаянні агрэсіі Кіева і пашырэнні свайго ўладарства ў бок Балтыйскага мора, вынікам чаго было падначаленне Полаччыне шэрагу прыбалтыйскіх плямёнаў.

5

ХТО ТАКІЯ РАГВАЛОД І РАГНЕДА?

Рагвалод — першы беларускі князь, якога прыгадваюць старажытныя летапісы. Ён валадарыў у Полацку ў другой палове X стагоддзя. Пра яго летапіс кажа: “Рагвалод прыйшоў з-за мора”, што дае пэўныя падставы

лічыць князя выхадцам са Скандынавіі. Ужо пры Рагвалодзе Полацкае княства — моцная ўсходнеўрапейская дзяржава.

Князь Рагвалод і князёўна Рагнеда. Малюнак Яўгена Куліка.

І да Рагвалода ў Полацку былі князі, але ён стаў першым, чыё імя трапіла ў гістарычныя крыніцы. Вельмі цікавае і да канца не высветленае пытанне пра тое, адкуль ён з'явіўся. Некаторыя даследнікі трактуюць словы летапісу “Рагвалод прыйшоў з-за мора” як сведчанне яго нарманскага (гэта значыць скандынаўскага) паходжання. Імя яго, як і ягонай дачкі Рагнеды, яны выводзяць з скандынаўскіх моваў. Аднак далёка не ўсе гісторыкі пагаджаюцца з такой думкай.

Выход да мора праз Дзвіну даваў палачанам магчымасць падтрымліваць даволі ажыўленыя сувязі з паморскімі славянамі, якія жылі на паўднёвым узбярэжжы Балтыйскага мора. Гэтыя сувязі былі не толькі гандлёвыя, але й дынастычныя. З пазнейшай гісторыі, напрыклад, вядома пра шлюб полацкага князя Барыса з паморскай князёўнай Святохнай. Так што “заморскі” Рагвалод мог быць зусім не шведам ці нарвежцам, а славянінам. І ягонае імя, дарэчы, таксама можна раглядаць як славянскае: “валадар рога”.

Сучасны гісторык Мікола Ермаловіч выказаў дапушчэнне, што Рагвалод паходзіў з полацкага княскага роду і быў сынам княгіні Прадславы, якая згадваецца ў летапісе пад 945 годам. Ён мог быць запрошаны на княжанне да паморскіх славянаў і ўжо адтуль вярнуўся валадарыць у Полацк, пераняўшы яго як спадчыну ад маці, калі тая памерла.

У Рагвалода была дачка Рагнеда, ганарлівая і прыгожая князеўна. Так сталася, што да яе адначасова пасваталіся гаспадары суседніх княстваў: Яраполк з Кіева і Ўладзімір з Ноўгарада (пазней названы Хрысціцелем). Рагнеда выбрала Яраполка. Абражаны адмоваю, Уладзімір пайшоў на Полацк вайною. Ён спаліў горад (гэта, дарэчы, пацвярджаюць і сляды знойдзенага тут археолагамі пажарышча, якое датуецца канцом X стагоддзя), а Рагвалода, ягоную жонку і двух сыноў забіў. Рагнеду Ўладзімір гвалтам узяў за жонку, даўшы ёй імя Гарыслава.

Па нейкім часе, жывучы пад Кіевам у сяльцы Прадславіне, Рагнеда спрабавала адпомсціць Уладзіміру: “За тое, што бацьку майго забіў, зямлю яго ў палон узяў, а цяпер ня любіш ні мяне, ні дзетак нашых!” Але замах быў няўдалы. Раз’юшаны Ўладзімір хацеў пакараць княгіню смерцю, але яму перашкодзіў малалетні сын Ізяслаў, які стаў у абарону маці з мячом.

За гэта Рагнеду з сынам выслалі ў Полацкую зямлю. Там для яе збудавалі горад, на-

званы Ізяслаўль (цяпер Заслаўе пад Менскам) — у гонар сына Ізяслава. Менавіта гэты Ізяслаў, заняўшы дзедзю пасад, адрадыў полацкую княскую дынастыю.

Акрамя Ізяслава Рагнеда нарадзіла Мсціслава (які пазней стаў князем чарнігаўскім), Яраслава Мудрага (князя ноўгарадскага і кіеўскага, заснавальніка роду Яраславічаў), Усевалада і дзвюх дачок — Перадславу (узяла шлюб з чэшскім князем Баляславам III Рудым) і Грыміславу (выйшла замуж за прынца вугорскага Ласла Сара Лысага). Дарэчы, Рагнедзіны ўнучкі таксама былі жонкамі эўрапейскіх манархаў: Настасся — вугорскага караля Андрэя I, Лізавета — караля нарвежскага Гаральда III, а пасля караля дацкага Свена II. Наймалодшая Ганна стала французскай каралевай, выйшаўшы замуж за Генрыка I Капета.

У Заслаўі Рагнеда паstryглася ў манашкі пад імем Настасі і памерла там у манастыры ў 1000 годзе. Сёння для нас яе імя — сімвал мужнасці і любові да Радзімы, самаахвярнасці і годнасці.

Сабор св. Сафіі ў Полацку, пабудаваны ў 1066 годзе. Выгляд з захаду, з боку галоўнага партала. На гэтай рэканструкцыі, зробленай гісторыкам Алегам Трусовым паводле дадзеных сучасных археалагічных раскопак,

Полацкая Сафія паказаная з галерэямі, дабудаванымі ў XII стагоддзі.

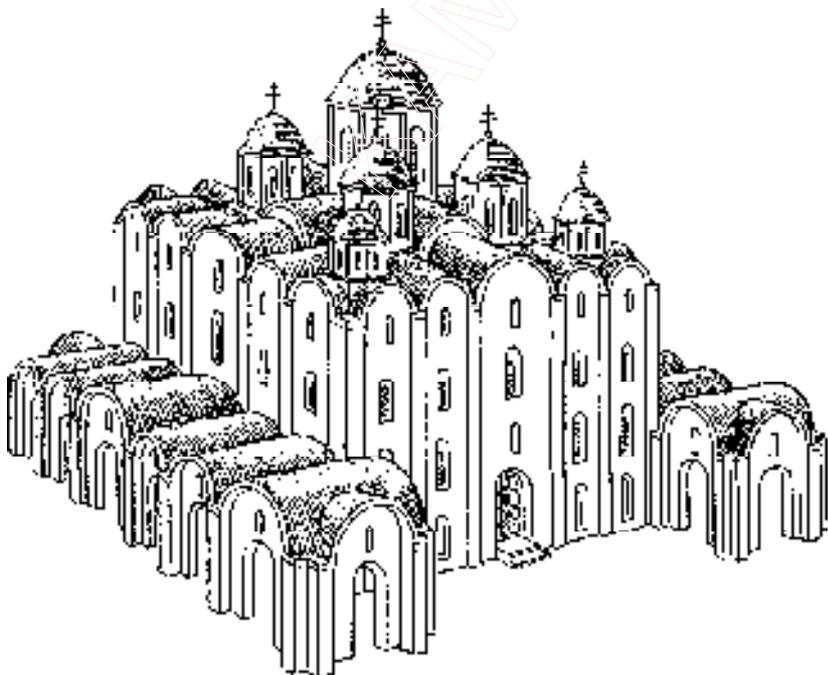
Вучэнне Хрыстовае прыйшло ў Беларусь больш за 1000 гадоў таму, яшчэ тады, калі хрысціянскі свет быў адзіны. Падзел яго на каталіцтва і

праваслаўе адбыўся пазней, у 1054 годзе, як канстанцінопальскі патрыярх адмовіўся прызнаць зверхнасць рымскага першасвятара. Гэтаму падзелу спрыялі адрозненні паміж Заходняй і Ўсходняй цэрквамі ў дагматыцы, арганізацыі і абрадах, якія да таго часу ўжо даволі выразна акрэсліліся.

Не раз спрабавалі аднавіць ранейшае адзінства — у 1274 годзе (на Ліёнскім саборы), у 1418 годзе (на Канстанцкім саборы), у 1439 годзе (на Фларэнцыйскім саборы). Але, на жаль, усе гэтыя спробы не прынеслі жадаемых вынікаў.

Не рэалізаваная ў сусветным маштабе, гэтая ідэя знайшла, аднак, сваё ўвасабленне на нашай зямлі, бо тут яна спалучылася з імкненнем захаваць адзінства народа і спакой у дзяржаве. На Берасцейскім саборы 1596 года была створаная вуніяцкая царква — Сусветная паводле сутнасці і нацыянальная паводле формы.

Як справядліва адзначыў вядомы гісторык Валяцін Грыцкевіч, здзейснены тады сінтэз культурных здабыткаў у значнай ступені ажыццявіў мару эўрапейцаў аднавіць колішняе духоўнае адзінства грэцка-рымскага антычнага свету, але ўжо на новай, хрысціянскай, аснове.

Першыя хрысціянскія місіянеры з'явіліся ў Беларусі, відаць, яшчэ ў IX стагоддзі. Іх становілася тым больш, чым хутчэй прымалі веру Хрыстовую суседнія эўрапейскія народы. Адным з такіх місіянераў быў ісландзец Торвальд Вандроўнік, які ў X стагоддзі прапаведваў хрысціянскія ідэі ў Полацку і пазней быў пахаваны тут у заснаваным ім манастыры Яна Папярэдніка.

Хрысціянамі былі нашы славуцыя валадары: княгіня Рагнеда (у манастве Настасся), яе сын Ізяслаў і ўсе наступныя полацкія

Ініцыял (пачатковая літара тэксту) з Аршанскага евангелля XIV стагоддзя.

Справа — старонка Тураўскага евангелля XI стагоддзя. Разам з Супраслеўскім кодэксам гэта найстаражытнейшая беларуская рукапісная кніга з тых, што захаваліся да нашага часу. Яна каштоўная для нас яшчэ й тым, што там ёсць дароўныя запісы найвышэйшага гетмана Канстанціна Астрожскага мясцовай царкве. Знойдзена ў Тураве ў 1865 годзе дзякуючы шчасліваму выпадку. Дзесяць пергамяных аркушаў гэтай кнігі былі агледжаныя ў скрыні з вугалем — яны прызначаліся для распалу. Цяпер наша нацыянальная рэліквія знаходзіцца ў Цэнтральнай бібліятэцы Акадэміі навук Летувы.

князі. Хрысціянства ішло ў Беларусь як з Захаду (з Рыма), так і з Усходу (з Канстанцінопаля), хоць да сярэдзіны XI стагоддзя істотнай розніцы паміж гэтымі двума плынямі не было.

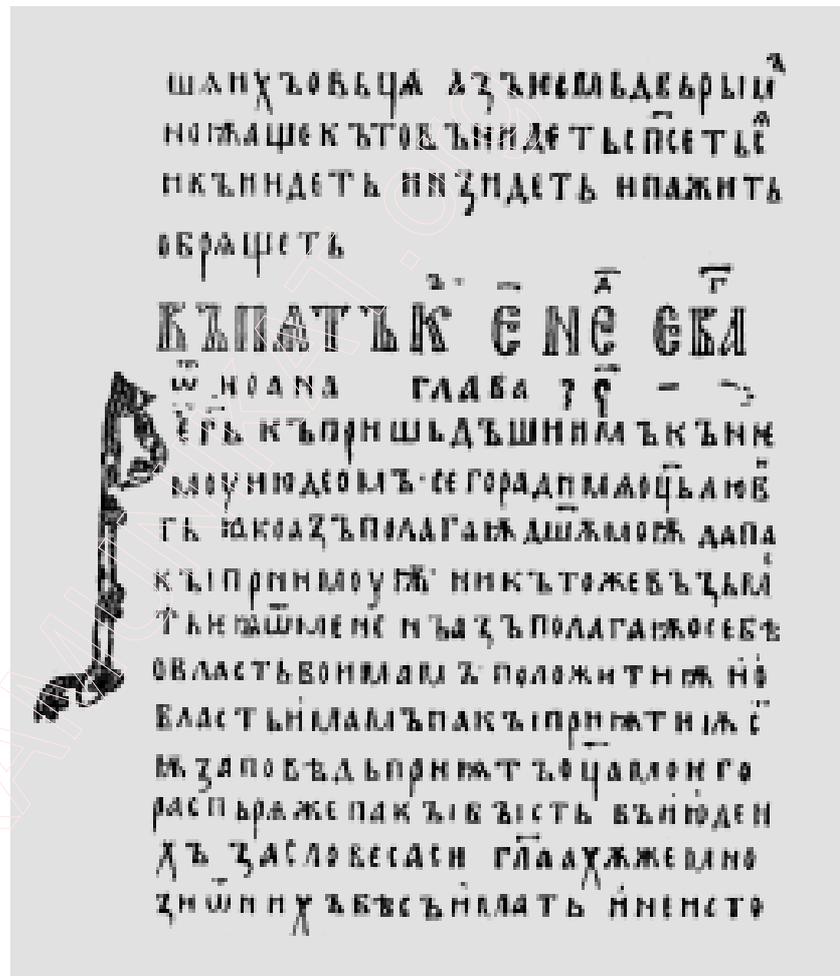
Каля 992 года была заснаваная Полацкая епархія (пазней праваслаўная), на пачатку XI стагоддзя — Тураўская (заходняга абраду). Першым біскупам у Тураве блізу 1010 года стаў немец Райнбэрн. Першым жа полац-

6

КАЛІ ПРЫЙШЛО Ў БЕЛАРУСЬ ХРЫСЦІЯНСТВА?

кім епіскапам, якога згадвае летапіс, быў Міна (1104 год). Але, зразумела, былі святары і да яго — у тых часы, калі полацкі князь Усяслаў Чарадзеі збудаваў у нашай старажытнай сталіцы бажніцу Святой Сафіі (1066 год).

Хрысціянства ў Беларусь прыйшло ў тым

жа часе, як і ў многія іншыя эўрапейскія краіны (Данію, Швецыю, Нарвегію, Польшчу, Харватыю). Панавальнай жа рэлігіяй яно зрабілася толькі ў канцы XII—XIII стагоддзі, бо сутыкнулася тут з моцнымі паганскімі (язычніцкімі) традыцыямі. Тысячагадовае суіснаванне ў нас паганскіх веранняў і хрысціянства сталася падставай для верацярплінасці, талеранцыі нашага народа да розных рэлігіяў.

Рагвалодаў камень з выяваю крыжа і надпісам пра тое, што яго паставіў Рагвалод, у хросце Васіль, 7 траўня 1171 года. Гэта быў найстаражытней-

шы ў Беларусі **дакладна датаваны** помнік мінуўшчыны. Даўжыня яго дасягала трох метраў, а шырыня блізу двух з паловай. Камень знаходзіўся

Каменны абразок XII стагоддзя з святымі Канстанцінам і Аленай, знойдзены археолагамі ў Полацку.

каля вёскі Дзятлава (цяпер Аршанскі раён). На пачатку XIX стагоддзя над гэтай хрысціянскай святыняю збудавалі царкву, якая згарэла ў вайну 1812 года. Пазней камень атуліла новая бажніца. Этнограф Еўдакім Раманаў цешыўся, што такім чынам унікальны гістарычны помнік выратаваны ад разбурэння. Але да нашага часу камень не дажыў. У 1937 годзе, калі панавалі камуністы, яго разбурылі аманалам на друз, які пайшоў на будаўніцтва шашы Масква—Менск.

7

ЦІ БЫЎ СТАРАЖЫТНАРУСКІ НАРОД?

Такога народа не было. Яго прыдумалі расейскія гісторыкі. Да тэрмінаў “древнерусский народ”, “единый русский народ” яны звярталіся кожнага разу, калі з’яўлялася патрэба апраўдаць імперскую, захопніцкую палітыку Масквы, што імкнулася ўсякімі спосабамі давесці сваё нібыта гістарычнае права на Беларусь і Ўкраіну.

У мінулыя стагоддзі, апраўдваючы экспансію і панаванне над беларусамі і ўкраінцамі, афіцыйныя расейскія вучоныя зайзята прапагандавалі канцэпцыю існавання “трех племен единого русского народа — великорусов, малорусов и белорусов”.

За савецкім часам, калі беларускі і ўкраінскія народы юрыдычна набылі сваю дзяржаўнасць, гэтая канцэпцыя была прыстасаваная да новых абставінаў. Яе перарабілі ў тэзіс пра існаванне “древнерусской народности как колыбели трех братских народов”, якія неўзабаве мусілі, паводле камуністычнай дактрыны, зліцца ў “новую общность — советский народ”, што па сутнасці азначала русіфікацыю.

А што ж было ў сапраўднасці?

Калісьці, з VII—VI стагоддзяў да Нараджэння Хрыста землі Ўсходняй Эўропы былі заселеныя рознымі народамі: на абшары сучаснай Беларусі жылі балты, Украіны — скіфа-сарматы, Расеі (ад Каспійскага мора па Волзе да Карэліі) — вугра-фіны.

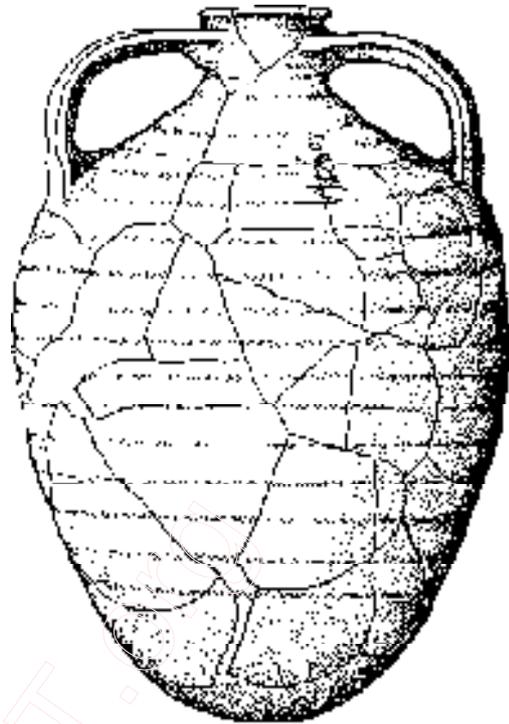
Падобная да амфары пасудзіна для захоўвання і перавозу вадкіх і сыпкіх прадуктаў, якую даўней называлі карчагаю. Знойдзеныя археолагамі пры раскопках крывіцкіх курганоў каля вёскі Гнёздава пад Смаленскам. Славутая тым, што на ёй захаваны надпіс “горухшча” (што азначае, відаць, “гарчыца”), які датуецца першай чвэрцю X стагоддзя. Гэта найстаражытнейшы кірыліцкі надпіс, выяўлены на тэрыторыі Беларусі.

Вядома, што ўжыванне пісьма ў побыце, у штодзённым жыцці — сведчанне яго даволі шырокага распаўсюджвання. Важна адзначыць і тое, што гэта быў час яшчэ да ўвядзення хрысціянства на беларускіх землях, неўзабаве (усяго праз нейкіх 60—70 гадоў) пасля стварэння кірыліцы братамі Кірылам і Мяфодам.

У VI — VII стагоддзях па Нараджэнні Хрыста на гэтыя абшары са сваёй прарадзімы ў Вісла-Одэрскім міжрэччы і заходнім Беларускам Палессі прыйшлі славяне. Вынікам іх змешвання з мясцовым насельніцтвам сталася зараджэнне новых народаў — беларусаў, украінцаў, расейцаў. У залежнасці ад таго, з кім зліваліся славяне, фармаваліся і новыя мовы, традыцыі, менталітэт.

На этнічнай тэрыторыі Беларусі рассяліліся некалькі славянскіх плямёнаў: крывічы (Віцебшчына, Смаленшчына, Пскоўшчына, Віленшчына, частка Меншчыны і Гарадзеншчына), дрыгавічы (цэнтральная Беларусь і паўночнае Палессе), радзімічы (Магілёўшчына, Гомельшчына, заходняя Браншчына), валыняне (Берасцейшчына). Аб’яднаўшыся, крывічы і дрыгавічы ў X стагоддзі стварылі магутную дзяржаву — Полацкае княства, якое зрабілася ядром беларускай нацыі.

Усведамленне старажытнымі беларусамі сваёй адметнасці фіксуецца летапісамі аж з

X стагоддзя ў вядомай аповесці пра Рагнеду. А такая характэрная асаблівасць беларускай мовы, як “дзеканне”, адзначаецца яшчэ на пачатку X стагоддзя арабскім пісьменнікам Аль-Масуд’і (Абун Хасан Ібн-Хусейн) у слове “эль людзіна”, якое было саманазовам нашых прашчुरаў.

Увогуле, на думку прафесара-лінгвіста Віктара Мартынава, дыялект, з якога паўстала беларуская мова, узнік вельмі даўно, яшчэ на пачатку 1-га тысячагоддзя па Нараджэнні Хрыста (а не ў XIV стагоддзі, як звычайна сцвярджаюць). А так званы “древ-

Усе славянскія народы — чэхі, палякі, сербы ды іншыя — вядуць сваю гісторыю ад старажытных часоў. Толькі беларусам і украінцам гэта забаранялася. Паводле савецкай гістарычнай навукі, яны з’явіліся ў XIV–XV стагоддзях. А дагэтуль была нібыта “старажытнаруская народнасць” — супольны прадак усходнеславянскіх народаў. Праводзілася нават абсурдная думка, што калі б не было мангола-татарскай навалы, з усходніх славянаў утварыўся б адзін народ (зразумела, расейскі). На самой справе дыялект, з якога развілася беларуская мова, узнік вельмі рана: не ў XIV стагоддзі, а на пачатку нашай эры, у нетрах праславянскай мовы.

На гэтым малюнку з Радзівілаўскага летапісу паказана бітва на Нямізе ў 1067 годзе.

нерусский язык” — гэта не першамова, з якой выйшлі тры ўсходнеславянскія мовы, а проста кніжная старабалгарская (а дакладней — старамакедонская) мова ва ўсходнеславянскім варыянце.

Першаму вядомаму помніку беларускага пісьменства ўжо болей за 1000 гадоў. Гэта надпіс “горухшча” на глінянай пасудзіне, знойдзенай археолагамі пад Смаленскам. Таксама X стагоддзем датуецца надпіс на пячатцы полацкага князя Ізяслава, сына Раг-

неды. Гэта найстаражытнейшыя помнікі пісьменства не толькі ў Беларусі, але на ўсім абшары Ўсходняй Эўропы.

Таго, што некаторыя называюць “древнерусским государством”, строга кажучы, ніколі не існавала. Шматлікія спробы кіеўскага князя Ўладзіміра ў канцы X стагоддзя зброяй аб’яднаць усе ўсходнеславянскія землі ўрэшце скончыліся няўдачай. Полацкая зямля ў зацятай барацьбе абараніла сваю незалежнасць.

8

У ЯКІМ ЧАСЕ ПОЛАЦКАЕ КНЯСТВА ДАСЯГНУЛА НАЙБОЛЬШАЕ ВЕЛІЧЫ?

Часам найвышэйшага ўздыму Полацкага княства сталася XI стагоддзе, калі на чале дзяржавы быў князь *Усяслаў Чарадзеі* (валадарыў з 1044 да 1101 года). Трывалы падму-

рак гэтага росквіту быў закладзены ягоным бацькам — Брачыславам, які перадаў у спадчыну сыну моцную дзяржаву, што здолела выстаяць у нялёгкім змаганні з Кіевам. Шмат высылкаў паклаў Усяслаў, каб уладкаваць сваю Бацькаўшчыну. З імгэнту князя дзівіліся сучаснікі і нашчадкі. У сваёй сталіцы — Полацку ён пабудаваў новы магутны замак,

У “Аповесці мінулых гадоў” Полацк упершыню прыгавдаецца пад 862 годам, але ў старажытных скандынаўскіх сагах, што захаваліся ў Ісландыі, ён упамінаецца задоўга перад тым, яшчэ ў сувязі з падзеямі V стагоддзя,

як моцнае і багатае ўладанне з сваім князем. Гэтыя звесткі пацвярджаюцца археалагічнымі знаходкамі, якія сведчаць, што ўмацаванае гарадзішча існавала тут ажно з I стагоддзя па Нараджэнні Хрыста. Усё гэта дае

падставы заўзятым патрыётам Полацка адзначыць на пачатку новага тысячагоддзя сімвалічны 1500-гадовы юбілей нашай першай сталіцы.

На сучаснай рэканструкцыі паказаны Полацк XI стагоддзя.

Пярсцёнак-сыгнет князя Ёсяслава з сфрагістычнае калекцыі колішняга Віленскага беларускага музея імя Івана Луцкевіча.

Справа на мініяцюры Радзівілаўскага летапісу паказаны эпізод, як кіеўскі князь Ізяслаў, пераступіўшы клятву, падступна бярэ ў палон Усяслава Чарадзея з двума ягонымі сынамі, калі тыя пераплылі Дняпро пад Воршай.

змураваў велічны Сафійскі сабор. У часе княжання Ёсяслава квітнелі рамёствы і гандаль.

Полацкае княства было марскою дзяржавай: пад яго ўладай знаходзіліся землі ўздоўж усёй Дзвіны да Варажскага (Балтыйскага) мора. Тут паўсталі гарады Герсіка і Кукенойс (цяпер на тэрыторыі Латвіі) — фарпосты Полацка на шляху да Балтыкі. Полацкая дзяржава была адным з вялікіх і магутных гаспадарстваў раннесярэднявечнай Эўропы побач з Польскім Каралеўствам, скандынаўскімі і Ноўгарадскім княствамі.

Усяслава як удалага і таленавітага ваяра паважалі і баяліся суседзі. У славутай рыцарскай песні “Слова пра паход Ігараў” пра яго сказана: “Усяслаў-князь людзям чынiў суды, радзiў князям гарады, а сам уначы ваўком рыскаў, з Кіева паспяваў да пеўняў да Тмутараканя, Хорсу вялікаму шлях пера-

цінаў”. Нейкі час Усяслаў з волі простых людзей быў нават кіеўскім князем. Але неўзабаве пакінуў гэты пасад, каб вярнуцца ў Полацк.

Людзі лічылі Чарадзея за ваўкалака-пярэваратня. Не толькі таму, што той дзіўным чынам мог схавацца ад ворага і знянцу напасці на яго (як, напрыклад, на Нямізе пад Менскам 3 сакавіка 1067 года), але й таму, што прызнаваўся да паганства. Усяслаў будаваў хрысціянскія бажніцы, але не руйнаваў і паганскіх. Князь шукаў згоду ў веравызнаннях, а праз іх — адзінства людзей і дзяржавы. Шматлікія вайсковыя выправы Чарадзея на Ноўгарад, Пскоў, Смаленск і г.д. займаюць усяго 18 гадоў з яго амаль 72-гадовага жыцця. Ён прысвяціў сябе не разбурэнню, а стварэнню — умацаванню першай беларускай дзяржавы.

9

Еўфрасіння Полацкая ёсць наша святая, якую здаўна шануюць як нябесную апякунку Беларускае зямлі. Вечную людскую памяць і любоў яна заслужыла сваім ахвярным жыццём і асветаю нашых продкаў.

Яна з’явілася на свет у пачатку XII стагоддзя ў Полацку, у сям’і князя Святаслава-Георгія і даводзілася ўнучкай найславуцейшаму з полацкіх валадароў Усяславу Чарадзею. Дзяўчынку назвалі старажытным полацкім імем *Прадслава*. Слава пра розум і

ХТО ТАКАЯ
ЕЎФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ?

прыгажосць полацкай князеўны далёка разышлася па славянскіх землях. Калі Прадславе споўнілася дванаццаць гадоў (у такім вяку дзяўчынку тады ўжо лічылі нявестаю), у Полацк зачасцілі сваты. Бацькі меркавалі выдаць князеўну замуж за сына нейкага слаўнага сваім багаццем і княжаннем валадара. Аднак Прадслава абрала сабе іншы шлях: па-

Пячатка Еўфрасінні Полацкай з яе выяваю.

Еўфрасіння Полацкая. Гравюра XIX стагоддзя з старадаўняга абраза.

Жыццё нашай слаўтай асветніцы, яе самаахвярная чыннасць здаўна натхнялі мастакоў, паэтаў, кампазітараў. У сярэдзіне 80-х гадоў мінулага стагоддзя ленінградская даследніца Н.Сярогіна выявіла цыкл старажытных песняспеваў у гонар Еўфрасінні Полацкай — творы прафесійнай музыкі ажно XII стагоддзя.

Сенсацыйная знаходка пераканаўча паказала, што ў беларускага музычнага мастацтва глыбокія карані. Паводле словаў Віктара Скорабагатава, гэта “выдатная з’ява айчынай культуры, якая сведчыць пра высокі мастацкі густ і духоўны патэнцыял беларускага народа ўжо на пачатку яго хрысціянскай гісторыі”.

станавіўшы стаць Хрыстоваю нявестаю, яна прыйшла ў манастыр і прыняла пострыг пад імем Еўфрасінні.

Спачатку маладая манашка пасялілася ў келлі Сафійскага сабора. Тут яна змагла цалкам аддацца кнігам, што зрабіла яе адной з сама адукаваных жанчын свайго часу. Еўфрасіння перапісвала кнігі, перакладала іх з іншых моваў і, як лічаць некаторыя гісторыкі, вяла Полацкі летапіс. Праз колькі гадоў духоўнага ўдасканалення яна заснавала ў Полацку жаночы, а пасля і мужчынскі манастыры. Пры іх Еўфрасіння адчыніла скрыпторы — майстэрні па перапісанні кніг, а таксама школы, у якіх дзеці авалодвалі граматай, вучылі гісторыю, грэцкую і лацінскую мовы, спасцігалі навуку красамоўства.

Асветніца збірала вакол сябе таленавітых людзей, і таму яе можна назваць нашай першай мецэнаткаю. На яе замову полацкі дой-

лід Іаан пабудаваў сусветна вядомую царкву Спаса, а ювелір Богша (хрысціянскае імя Лазар) стварыў крыж — неацэнную святыню беларусаў.

Унучка Ёсяслава Чарадзея ўздымала свой голас супроць княскіх звадак, перасперагала, што братазабойчыя войны могуць прывесці Бацькаўшчыну да пагібелі. Прыклад асветніцы натхняў пазней яе суродзічаў і наступнікаў — Францішка Скарыну, Васіля Цяпінскага, Сымона Полацкага...

На схіле жыцця Еўфрасіння здзейсніла паломніцтва ў Ерусалім. Там папрасіла Бога, каб дазволіў ёй памерці на Святой зямлі. І неўзабаве пакінула гэты свет.

Мошчы святой Еўфрасінні спачываюць у Спасаўскай царкве полацкага Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. Дзень памяці нябеснай апякункі Беларусі святкуюць 5 чэрвеня (23 траўня паводле старога стылю).

Кірыла Тураўскі нарадзіўся на пачатку XII стагоддзя ў Тураве — адным з найвялікшых культурных цэнтраў старажытнай Беларусі — у заможнай сям’і. Змалку выявіў вялікую прагу да ведаў. Дасягнуўшы паўналецця, намерыўся прысвяціць сваё жыццё служэнню Богу. І блізу 1123 года пайшоў у манастыр святога Міколы, дзе пасля трохгадовага паслушніцтва прыняў манаскі пострыг. А ў 1144 годзе стаў парафіяльным святаром гэтага манастыра. Здольны да кніжнай справы, ён гэтым часам пачаў пісаць малітвы (цыкл на ўсю сядміцу) і творы пра манаства (“Слова ўказанне, адкуль жыццё ў людзях бязжэннае”, “Аб чыне чарнарызца”).

Калі ў 1148 годзе кіеўскім мітрапалітам стаў Клім Смаляціч — ідэйны праціўнік Кірылы і прыхільнік самастойнасці Кіеўскай мітраполіі, Кірыла мусіў пакінуць манастыр. Ён замкнуўся ў манастырскай вежы — “стаўпе”, здзяйсняючы вычын (подзвіг) стоўпніцтва. Менавіта ў тым часе ягонае літаратурнае творчасць набыла шырокую вядомасць. Напісанае ім хутка рабілася здабыткам не толькі манахаў, але і свецкіх асобаў. Ягоня творы ахвотна чыталі і перапісвалі.

Пасля таго як Клім склаў абавязкі мітрапаліта, тураўскія месцічы і князь Юрый запрашаюць Кірылу на епіскапскую кафедру. Відаць, ён не адразу згадзіўся, бо ніколі не імкнуўся да высокіх пасадаў, галоўным для яго было самаўдасканаленне.

У гэты перыяд Кірыла напісаў некалькі казанняў на святы Вялікоднага і Пяцідзятнага цыклаў, а таксама іншыя казанні на хрысціянска-этычныя тэмы, ганьбячы паганства. У канцы 60-х гадоў Кірыла выступіў супраць “смуты” суздальскага ігумена, “ерэтыка” (арыяніна) Фядорца. Магчыма, менавіта ў тым часе ён стварыў сваю “Прыпавесць пра сляпога і кульгавага”, а таксама “Слова на сабор 318 святых айцоў”.

На схіле веку Кірыла пакінуў епіскапскую кафедру і пайшоў у Барысаглебскі манастыр, дзе працягваў літаратурную дзейнасць. Там ён напісаў пасланні да кіева-пячорскага ігумена Васіля. Памёр ён пасля 1184 года.

Хоць пра Тураўскага Залатаслова (як называлі яго сучаснікі) нам вядома няшмат, затое да нас дайшла амаль неверагодная для аўтара XII стагоддзя колькасць ягоных твораў — казанняў, прыпавесцяў, малітваў,

10

ХТО ТАКІ КІРЫЛА ТУРАЎСКІ?

павучанняў, канонаў. Яны выяўляюць натуральнае чалавечае захапленне хараством прыроды, вызначаюцца багатай паэтычнай вобразнасцю, узнёсласцю. Вялікі гуманіст старажытнасці Кірыла Тураўскі — увасабленне таленту нашага народа, вымоўнае сведчанне глыбіні каранёў нашае культуры.

Партрэт Кірылы Тураўскага. 3 старадаўняга абраза.

11

ЧЫМ ВЫЗНАЧЫЎСЯ РАСЦІСЛАЎ
СМАЛЕНСКИ?

Князь Расціслаў Мсціславіч спрычыніўся да ўзмацнення Смаленскага княства, якое за ягоным часам дасягнула найбольшых пameраў, даходзячы на ўсходзе да сярэдняга цячэння ракі Масквы, а на захадзе ўлучаючы Воршу і Копысь.

Культура і асвета старажытнабеларускіх княстваў — Полацкага, Смаленскага і Тураўскага — стаялі на вельмі высокім роўні. Асабліва варта адзначыць Смаленск, дзе было багата школаў, працавала грэцка-лацінска-славянская акадэмія, жылі і тварылі Клім Смаляціч і Аўрам Смаленскі, іхныя вучні і папличнікі.

Археалагічныя адкрыцці апошніх дзесяцігоддзяў паказалі шырокае рас-

паўсюджанне пісьменнасці не толькі ў асяроддзі беларускіх арыстакратаў і святарства, але і сярод рамеснікаў, купцоў ды іншых месцічаў. Пра гэта сведчаць шматлікія знаходкі надпісаў на керамічным посудзе, на драўляных і касцяных побытавых рэчах, на алавяных гандлёвых пячатках-пломбах, на ювелірных вырабах, на сценах бажніц, а таксама на бяросце, якая да з'яўлення тут паперы была

своеасаблівым “крывіцкім папірусам”.

Адрозна ад дарагога пергаменту, з якога тады рабілі кнігі, бярозавая кара была надта зручным і даступным матэрыялам, бо практычна нічога не каштавала. Паводле свайго зместу запісы на бяросце (вучоныя назвалі іх берасцянымі граматамі) — гэта купецкія разлікі і пазыковыя квіткі, просьбы і скаргі, тэстаменты і школьныя нататкі, лісты інтымнага зместу ды іншыя. Такія граматы знайшлі ў Смаленску, Віцебску і Амсціславе. На жаль, далёка не ўсюды яны захаваліся, бо бярозавая кара — дэлікатны матэрыял, які пры нястачы ў зямлі вільгаці і доступе кіслароду хутка паранее.

На здымку — адна з старажытнабеларускіх берасцяных грамат, якая захавалася з XIII стагоддзя.

дзянцы, адчыняюцца манастырскія школы, перапісваюцца і перакладаюцца кнігі. У гэты час выславіўся сваёй асветніцкай працаю Клім Смаляціч.

Даволі высокая па тым часе стаяла ў Смаленску школьная адукацыя. А блізу 1130 года Расціслаў Мсціславіч заснаваў тут грэцка-лацінска-славянскую акадэмію — першую на беларускай зямлі гуманітарную школу ўніверсітэцкага тыпу.

Ад 1159 года да сваёй смерці Расціслаў амаль дзесяць гадоў княжыў у Кіеве. Смаленскім жа князем стаў ягоны сын Раман. Ён, як і бацька, закладаў школы, ахвяраваў грошы на кнігі, запрашаў вучоных з іншых краінаў. У часы Расціслава і Рамана Смаленск зрабіўся поруч з Полацкам і Туравам значным цэнтрам асветы на старажытных беларускіх землях.

Царква Пётры і Паўла на Градзянцы, пабудаваная ў 1146 годзе, у часе княжання Расціслава. Гэта адна з больш чым дзесяці мураваных бажніц, якія былі тады ў Смаленску. Здымак 60-х гадоў мінулага стагоддзя.

Клім Смаляціч нарадзіўся на пачатку XII стагоддзя ў Смаленску. У нашу гісторыю ён увайшоў як выдатны пісьменнік, філосаф і царкоўны дзяч. Ёсць звесткі, што адукацыю Клім атрымаў у Канстанцінопалі. Пэўны час быў манахам Зарубскага манастыра, што пад Кіевам. У 1148 годзе пры дапамозе князя Ізяслава ўзышоў на пасад мітрапаліта, які займаў да 1155 года. Ён падтрымліваў ідэю моцнай Кіеўскай мітраполіі, незалежнай ад канстанцінопальскага патрыярха.

Са спадчыны Кліма да нас дайшоў, на жаль, толькі адзін твор — “Пасланне прасвітару Хаме”, які вызначаецца жывым, эмацыйным выкладам думак, насычаны прыпавесцямі, адметнымі каментарамі Бібліі.

Клім быў адным з найадукаванейшых людзей свайго часу. Ён выдатна ведаў антычную культуру, творы Гамэра, Арыстотэля, Плятона, меў глыбокія веды ў багаслоўскай — грэцкай і рымскай — літаратуры. Летапісец назваў яго кніжнікам і філосафам, якіх не было дагэтуль у нашай зямлі.

Таленавіты пісьменнік і педагог, Клім стаў заснавальнікам літаратурнай школы. Сярод яго вучняў і наступнікаў — выдатны асветнік і красамоўца Аўрам Смаленскі, аўтар шматлікіх духоўных словаў і павучанняў.

Нарадзіўся Аўрам у Смаленску ў арыстакратычнай сям’і. Яшчэ змалку вызначаўся рознабаковымі здольнасцямі. Пасля смерці бацькоў, раздаўшы сваю маёмасць цэрквам, манастырам і бедным людзям, хлопец стаў манахам Селішчанскага манастыра, дзе сабраў вакол сябе гурток кніжнікаў.

Займаўся літаратурнай працай, перапісваў і распаўсюджваў кнігі, імкнуўся, каб яны былі зразумелымі і даступнымі для ўсіх. Дзеля гэтага ён тлумачыў незразумелыя словы, ілюстравалі свае кнігі мініяцюрамі. Шмат зрабіў для росквіту грэцка-лацінска-славянскай акадэміі, закладзенай князем Расціславам, дапамагаў збіраць кніжніцу гэтае слаўтае навучальнае ўстанова.

Вучонасць Аўрама Смаленскага стала шырока вядомаю, і да яго ў манастыр усё часцей

Мініяцюра “Страшны суд” Аўрама Смаленскага з ягонаў кнігі. Пачатак XIII стагоддзя.

Кампазіцыя складаецца з трох частак. Унізе, за сталом, — багатыя людзі, якія раздаюць бедным міласціну. У сярэдняй частцы — суд з постацямі памерлых. Іх добрыя і бліягі учынкi анёл уважвае на шалях; другі анёл выконвае прысуд: спіхвае грэшніка дзідаю ў пекла. Уверсе паказана неба, дзе месяцацца Хрыстос і святыя.

12

ХТО ТАКІЯ КЛІМ СМАЛЯЦІЧ І АЎРАМ СМАЛЕНСКІ?

пачынаюць прыходзіць людзі з сваімі перажываннямі, сумневамі, шукаючы духоўнай уцехі. Як сведчыць жыццяпіс, “Бог даў яму ласку і самому належна разумець Святое Письмо, і іншых павучаць”. Ён гэтак умеў прамовіць да людзей, што ягоныя словы даходзілі да сэрца.

Розгалас пра Аўрама, ягоная папулярнасць выклікалі зайздрасць у іншых святароў і манахаў. Абвінавачаны ў розных грахах, ён нават паўстаў перад судом. Ды нагаворы былі настолькі беспадстаўныя, што яго мусілі прызнаць нявінным.

Нямала здэкаў і пакут давалося зазнаць Аўраму ад сваіх незычліўцаў. Але яго высокая адукаванасць, незвычайная працаздольнасць і самаахвярнасць (сучаснікі называлі яго Аўрамам Працавітым) прынеслі яму ўрэшце ўсеагульнае прызнанне. Памёр на пачатку 20-х гадоў XIII стагоддзя.

13

ЦІ БЫЛА НА БЕЛАРУСІ
МАНГОЛА-ТАТАРСКАЯ НЯВОЛЯ?

Пасля ўтварэння на пачатку XIII стагоддзя Мангольскай дзяржавы ў выніку захопніцкай палітыкі Чынгіз-хана і ягоных нашчадкаў былі паняволеныя народы Сібіры, Паўночнага Кітая, Сярэдняй Азіі, Закаўказзя, Малой Азіі, Блізкага Усходу.

У 1236—1243 гадах былі заваяваныя велізарныя абшары Усходняй і Цэнтральнай Эў-

шмат пазней, у XVI стагоддзі. Беларусы змагаліся з татара-мангольскімі наездамі ў 1259, 1275, 1277 гадах. Аднак гэта былі менавіта наезды, набегі. Беларусь ніколі не падпарадкоўвалася Залатою Ардзе і не плаціла ёй даніны, ніколі не ведала азіяцкай няволі.

Тэрміны “мангола-татарскае нашэсце”, “мангола-татарскае іга”, “дамангольскі перыяд” і г. д. у дачыненні да беларускай гісторыі надуманыя. Тут у адрозненне, скажам, ад расейскіх земляў, якія 240 гадоў уваходзілі ў склад Залатою Арды, натуральны працэс гістарычнага развіцця не парушаўся, дзяку-

У 1206 годзе мангольскія плямёны аб'ядналіся пад уладаю Чынгіз-хана, які хацеў стаць валадаром усяго тагачаснага свету (ягонае імя перакладаецца на нашу мову, як “уладар усіх земляў паміж акіянамі”). Манголы не

былі такімі дзікунамі, як часам уяўляюць: яны мелі пісьменнасць на аснове уйгурскага шрыфту, карысталіся дасягненнямі тэхнікі, у тым ліку і вайскавай. Але сваёй жорсткасцю наводзілі жах усюды, куды прыходзілі.

ропы, у тым ліку расейскія і ўкраінскія княствы, спустошаныя землі Малой Польшчы, Вугоршчыны, Маравіі, Славакіі, Чэхіі, Букавіны, Малдовы, Румыніі, Далмацыі, Балгарыі... Мангольскія ханы стварылі найвялікшую імперыю ў сусветнай гісторыі, яны арганізавалі ваенныя экспедыцыі ў Егіпет, Паўднёва-Усходнюю Азію, Японію, на востраў Яву...

Беларусь не была паняволеная мангола-татарами. Захаваліся паданні пра пераможныя бітвы нашых продкаў з імі пад Койданавам у 1249 годзе, каля Магільны, над Акунёўкаю, але гэта хутчэй за ўсё легендарныя звесткі, якія трапілі на старонкі летапісаў

Яны амаль не бралі палонных, нішчылі ўсіх, хто спрабаваў бараніцца. Калі Чынгіз-хан памёр, ягонае цела з вялікай пашанаю перанеслі з Кітая на радзіму. А ўсіх, хто трапляўся на шляху жалобнай працэсіі, забівалі, каб яны служылі вялікаму хану на тым свеце.

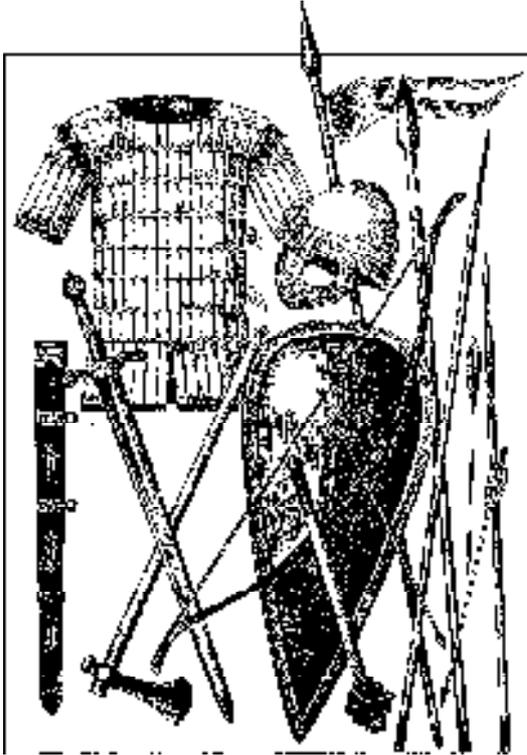
Ягоны сын Угэдэ, які ў 1227 годзе пераняў бацькаў пасада, пакарыўшы імперыю Цзінь у Паўночным Кітаі, арганізаваў паход на Запад. Эўрапейскія народы упарта супраціўляліся захопнікам, якіх узначальваў унук Чынгіз-хана — Бату-хан (або, іначай, Батый). Гэты супраціў і нечаканая смерць у 1241 годзе Угэдэ прымусілі мангольскае войска павярнуць назад. На заваяваных абшарах была ўтвораная Кіпчацкая (або, як называлі яе ўсходнеславянскія летапісы, Залатая) Арда.

На мініяцюры 1353 года паказаны штурм манголамі польскага горада Легніцы. Наперадзе — насаджаная дзеля постраху на здзіу галава палеглага ў бітве мясцовага князя.

ючы чаму, напрыклад, яшчэ стагоддзямі жыло веча — інстытуцыя сярэднявечнай дэмакратыі, тым часам як у Маскоўскай дзяржаве ўсталявалася азіяцкая дэспатыя.

У беларускай гісторыі ёсць слаўная старонка, якая да апошняга часу замоўчвалася. Задоўга да хрэстаматыйна вядомай Кулікоўскай бітвы, яшчэ ў 1362 годзе, войска Вялікага Княства Літоўскага пад кіраўніцтвам князя Альгерда здабыло бліскучую перамогу над татарами. Каля Сініх Водаў (гэта левая прытока ракі Паўднёвы Буг) яно разбіла аб'яднанае войска трох татарскіх ханаў. У выніку ўкраінскія землі былі вызваленыя ад мангола-татарскага панавання.

Меркур Смаленскі — гэта легендарны герой часоў нашэсця мангола-татараў на Ўсходнюю Эўропу, які быў кананізаваны праваслаўнай царквой.

Зброя беларускіх ваяроў XII—XIII стст. Рэканструкцыя Віктара Сташчанюка.

Крыніцаю звестак пра смаленскага пакутніка Меркура ёсць яго жыццяпіс — помнік старажытнабеларускае літаратуры, створаны ў XIII стагоддзі (пасля 1239 года) і вядомы сёння больш як у 80 спісах. Згодна з гэтым жыццяпісам, Меркур быў “рымлянін родам, але вераю — пабожны хрысціянін грэцкага абраду”.

Пад час паходу Бату-хана вялікае войска захопнікаў прыйшло ў Смаленскую зямлю. Рабуючы і забіваючы мірных людзей, пакідаючы за сабою папялішчы, татары рухаліся на сталіцу княства, што вабіла іх сваім багаццем. За 24 вярсты да Смаленска яны спыніліся перад вялікім балотам, якое называлася Даўгамосцем. Частка варажага войска, перабраўшыся па дзевяцівярстовай грэблі цераз багну, рыхтавалася напасці на горад.

Паводле жыццяпісу, Меркур уначы “прайшоў праз гарадскую браму, і прыйшоў на

Святыя Аўрам і Меркур Смаленскія, філосаф-асветнік і абаронца Айчыны — вялікія і сімвалічныя постаці нашай гісторыі. З абраза XVII стагоддзя.

14

ХТО ТАКІ МЕРКУР СМАЛЕНСКІ?

Доўгі Мост, і ўзяў свой меч, і ўвайшоў у стан бязбожных варвараў, і забіў іх магутнага волата”. Назаўтра, калі да горада наблізіўся новы аддзел татараў, смаленцы выйшлі на сустрач у поле і разбілі ворагаў. “А Батый, — апавядае “Слова пра Меркура Смаленскага”, — угледзеўшы волата, забітага разам з мноствам вояў сваіх, не наважыўся падысці да горада і пабег ад Доўгага Моста, зняслаўлены Святою Багародзіцай”.

Меркур склаў галаву ў гэтай крывавай сечы і з вялікай пашанаю быў пахаваны ў царкве Багародзіцы. Над дамавінаю, выконваючы волю героя, жыхары Смаленска павесілі ягоную дзіду і шчыт.

Памяць святога Меркура ўшаноўваюць 7 снежня (24 лістапада па старым стылі).

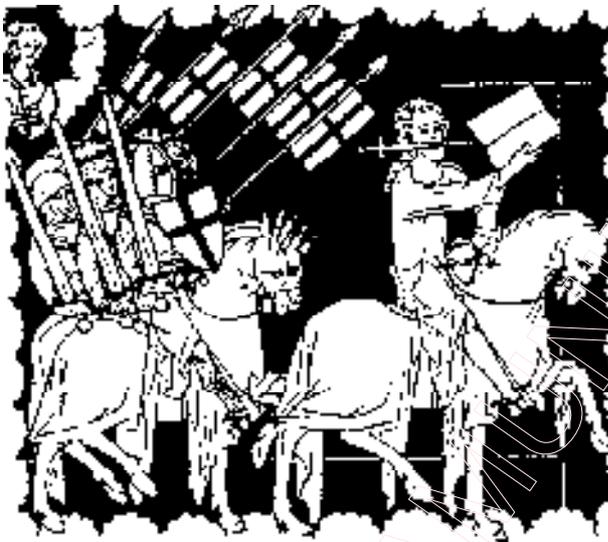

15

ЯК АДБІВАЛІСЯ НАШЫЯ ПРОДКІ АД КРЫЖАКОЎ?

XIII стагоддзе сталася часам сур'ёзных выпрабаванняў для многіх эўрапейскіх народаў і дзяржаў. На славянскія землі з поўдня абрынуліся незлічоныя орды стэпавікоў, а з захаду распачалі экспансію крыжакі.

Гэта былі рыцары з усёй Заходняй Эўропы, якія пасля няўдалых крыжовых паходаў у Палесціну (з мэтай “вызвалення Божай Дамавіны”) імкнуліся захапіць новыя землі. Адным з першых прыняло на сябе іх удар балцкае племя прусаў. І было вынішчанае, а рэшта — анямечаная. Жамойты скардзіліся ў

Крыжакі. Сярэднявечная мініяцюра. З канца XI стагоддзя цягам амаль дзвюхсот гадоў адбываліся гэтак званыя крыжовыя паходы заходнеэўрапейскага рыцарства на Блізкі Ўсход. І хоць ажыццяўляліся яны пад лозунгам “вызвалення Святой зямлі” (дзе нарадзіўся, жыў і быў укрыжаваны Ісус Хрыстос) ад улады іншаверцаў, але фактычна асноўным матывам іх было імкненне да багацця і захопу новых земляў.

Для народаў Усходняга Міжземнамор'я гэтыя бясконцыя войны сталіся сапраўднай катастрофай. Яны давялі некалі багаты і квітнелы край да поўнага заняпаду.

Там, у Палесціне, пры канцы XII стагоддзя ўтварылася новае духоўна-рыцарскае аб'яднанне — Тэўтонскі (Нямецкі) Ордэн. Яго браты-рыцары паказалі сябе ўмелымі і адваж-

нымі ваякамі. Аднак калі стала зразумела, што перамога ўрэшце будзе за мусульманамі, яны пачалі шукаць сабе іншае поле дзейнасці. У 1211 годзе іх запрасіў вугорскі кароль Андрэй II адбіваць напады вандроўных паганскіх плямёнаў, а пазней, у 20-х гадах, — мазавецкі князь Конрад, каб дапамаглі ў змаганні з балцкім племенем прусаў. У 1237 годзе да тэўтонцаў далучыліся рыцары заняпалага Інфлянцкага (Лівонскага) Ордэна.

Ад 1291 года, калі здалася апошняя цытадэль крыжакоў у Палесціне — Акра, Прыбалтыка стала галоўнай арэнай для рыцараў Тэўтонскага Ордэна. На заваяваных землях балцкага племя прусаў яны заснавалі сваю дзяржаву, сталіцай якой з 1303 года стаў Марыенбург (або, як называлі яго нашыя прадзеда, Мальборк). Адсюль яны пачалі ажыццяўляць

грамаце на крыжакоў: “Ордэн не шукае душаў нашых для Бога, ён здабывае нашыя землі для сябе, усе плады зямлі нашай і борці пчаліныя рыцары ў нас забралі, звозілі дзяцей нашых да сябе ў закладнікі; старэйшых нашых звезлі ў Прусію, іншых з усім родам агнём папалілі”.

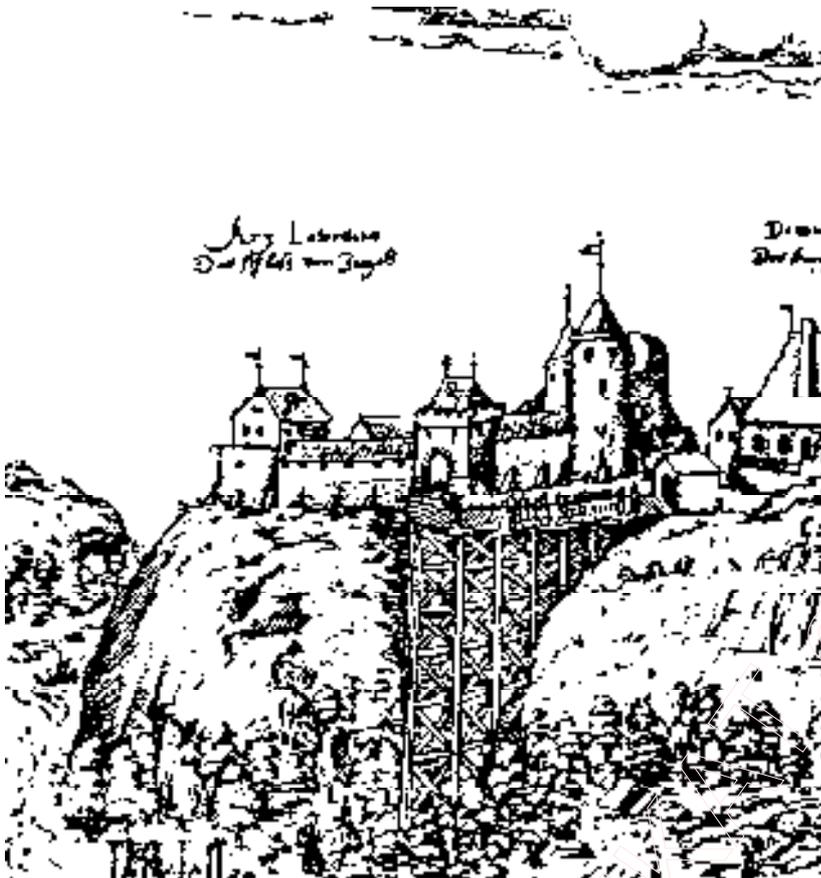
Імкнучыся адсекчы Полацкае княства ад мора, у 1201 годзе крыжакі ля вусця Дзвіны заснавалі горад Рыгу (дарэчы, паводле В. Ластоўскага, *рыга*, або *рыгво*, на старабеларускай мове азначае “вусце ракі”). Ад таго часу пачаўся націск на Полацкую зямлю ды іншыя старажытнабеларускія землі. У 1208 годзе палачанін князь Вячка вымушаны быў спаліць свой горад — Кукенойс, каб не пакідаць яго крыжакам. У 1224 годзе гэты мужны князь разам з сваім паплечнікам эстонскім князем Мяэльсам загінуў, баронячы ад крыжакоў горад Юр'еў (сучасны Тарту). У 1209 годзе немцы захапілі яшчэ адзін полацкі горад — Герсіку, уладар якога — князь Усевалад — сам ледзь не трапіў у палон.

Паступова крыжакі падпарадкавалі сабе ўсю Лівонію і Эстонію, перацялі гандлёвыя шляхі па Дзвіне, падыходзілі пад сцены самога Полацка. У адказ полацкі князь Валодша (гісторыкі мяркуюць, што менавіта такое імя насіў князь, якога “Хроніка Лівоніі” называе каралём Вальдэмарам) нішчыў ордэнскія ўмацаванні пад Рыгаю і Гольмам. На жаль, ён позна зразумеў сваю памылку, што дазволіў крыжакам закладваць свае паселішчы і весці місіянерскую дзейнасць. У 1216 годзе князь Валодша сабраў вялікае войска з

свае экспансіянісцкія планы, ваюючы не толькі супраць няхрышчаных жамойтаў, але й супраць хрысціянаў — беларусаў і палякаў.

На чале Ордэна стаяў гохмайстар (вялікі магістр). Усе ўладанні былі падзеленыя на акругі — камтуры, якімі кіравалі камтуры (камандоры).

Браты-рыцары, асабліва напачатку, вялі суровае, аскетычнае жыццё, цалкам рэгламентаванае статутам Ордэна. Парушальнікаў каралі бізунном, зняццем плашча або працаю разам з нявольнікамі. За ўцёкі з пабаявішча, адступленне ад веры ды іншыя сур'ёзныя правіны выганялі з Ордэна. Тэўтонцы былі сапраўднымі майстрамі вайскавай справы: умелі будаваць і здабываць замкі, мелі добра наладжаную сістэму выведкі, а ў бітве вылучаліся смеласцю і жалезнай дысцыплінаю.

Знаходзячыся на скрыжаванні эўрапейскіх шляхоў, наша зямля не раз становілася арэнай крываваых войнаў. Заўсёдная небяспека вымушала ўмацоўваць гарады, будаваць замкі. На-

ват храмы, кляштары, жылыя дамы нярэдка былі падобныя да цытадэляў. Нездарма Беларусь называлі даўней “Краінай замкаў”.

Гарадзенскі замак, выяву якога вы-

бачыце на фрагменце старадаўняй гравюры, стаіць у шэрагу іншых, узведзеных на заходніх рубяжах гаспадарства ў XIII—XIV стагоддзях. Каб бараніцца ад тэўтонскіх нападаў, магутныя мураваныя замкі агульнадзяржаўнага значэння пабудавалі таксама ў Новагародку, Вільні, Троках, Крэве, Медніках, Лідзе. Пры ўмела арганізаванай абароне яны былі непрыступныя.

Узвядзенне такіх грандыёзных збудаванняў вымагала вялікага майстэрства і працы тысяч людзей. Камяне ў ваколіцах не ставала, і іх часта даводзілася вазіць здалёку. А пры тагачаснай тэхніцы гэта было вельмі цяжкім заняткам. Як водгулле тых часоў у нашай мове дагэтуль засталіся выслоўі: “Бадай ты ў Вільню камяні цягаў”, “Каб ты на Крэўскі замак каменне цягаў”, “Каб табе хадзіць у Вільню горы капаць”.

Нашыя прадзеды не толькі ваявалі з тэўтонцамі, але й гандлявалі з імі, вучыліся ад іх, пераймалі ўсе навіны ў вайскавай справе, у мураваным і драўляным дойлідстве. Тады ў беларускай мове з’явіліся пазычаныя з нямецкай словы “дах”, “цэгла”, “кахля”, “гэбэль”, “грунтавага”, а таксама такія паняцці, як “прускі мур”, “нямецкі вугал” ды іншыя.

Унізе — цяжкаўзброены беларускі верхнік XIII стагоддзя. Малюнак-рэканструкцыя ўладзіміра Лукашыка.

эстаў, латгалаў, палачанаў, каб даць рашучы бой ворагам. Але як толькі ўзышоў на карабель, раптоўна самлеў і памёр. Мяркуюць, што яго атруцілі ордэнскія віжы.

Разам з тым барацьба працягвалася. Палачане бралі актыўны ўдзел у бітвах з крыжакі на Няве ў 1240 і на Чудскім возеры ў 1242 гадах. Гэтаксама і валадары новай беларускай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага — ад Міндоўга да Вітаўта мусілі змагацца з імі. Ледзь не штогод на працягу амаль трох стагоддзяў сутыкаліся ў бітвах беларускія і крыжацкія войскі. Былі вялікія перамогі, такія, як на возеры Дурбе ў 1260 годзе, пад Новагародкам у 1314 і Псковам у 1322—1323 гадах, дзе крыжакоў разбілі дзаванна. Былі і паразы, шматлікія аблогі беларускіх замкаў і гарадоў. Напрыклад, толькі ў часы княжання Альгерда (1341—1377) адбылося блізу сотні набегі крыжакоў на Беларусь

і толькі трыццаць паходаў беларускага войска ў адказ. У некаторых паходах нашае войска мела да 30 тысяч ваяроў, а ў некаторых — менш за тысячу.

Так доўжылася да 1410 года, калі аб'яднанае войска Вялікага Княства і Польскага Каралеўства дало рашучы бой крыжакам *пад Грунвальдам*. Гэта была найвялікшая бітва ў

тагачаснай Эўропе, дзе сустрэліся блізу 80 тысяч чалавек. Ордэн быў разбіты дазвання. Загінулі крыжацкі магiстр, камтуры, уся квецень рыцарскага войска. Хоць нейкі час Тэўтонскі Ордэн яшчэ існаваў, але аднавіць былую моц крыжакі ўжо не здолелі. З гэтага часу знікла пагроза з іх боку для земляў усяе Ўсходняй Эўропы.

16

ЧЫМ СЛАВУТЫ
ДАВЫД ГАРАДЗЕНСКІ?

Асаблівай мужнасцю і ваярскім майстэрствам у барацьбе з крыжакамі вызначыўся гарадзенскі стараста Давыд. Ён быў сынам нальшчанскага і пскоўскага князя Даўмонта. Пасля смерці бацькі Давыд вярнуўся на радзіму і стаў кашталянам замка ў Горадні. Ажانیўся з дачкою Гедзіміна Бірутай і атрымаў права на карыстанне асобным удзелам. Абарона замка была яго непасрэдным абавязкам. І князь рабіў гэта вельмі паспяхова: у 1305, 1306, двойчы ў 1311 і ў 1324 гадах крыжакі спрабавалі захапіць Горадню, ды безвынікова.

Але не толькі трымаць аблогі ўмеў Давыд Гарадзенскі. Шмат разоў ён рабіў нечаканыя напады на крыжакоў, робячы ім вялікія пярэпалах. У 1314 годзе, калі немцы напалі на Новагародак, Давыд з невялікім войскам падпільнаваў іх і ледзь не палову пабіў, захапіўшы паўтары тысячы коней і нарабаванае дабро. Прайшоўшы крыжацкім шляхам ад Новагародака ў адваротным кірунку, гарадзенскі князь знішчыў усе варожыя базы. Тым сама адступленне недабітых рабаўнікоў ператварылася ў бязладныя ўцёкі. У 1319 годзе ў веснавую паводку Давыд Гарадзенскі з 800 вершнікамі ўварваўся ў Прусію, захапіў некалькі славурых рыцараў-камтураў разам з іх маёмасцю. Няраз ён хадзіў і на дапамогу Пскову, дзе добра памяталі вайсковыя перамогі ягонага бацькі. У 1322 годзе разам з псковічамі Давыд разбіў вялікае нямецкае войска, было знішчана пяць тысяч крыжакоў. А налета разграміў пад сценамі Пскова дацкае войска і дайшоў да Рэвеля.

У далёкія паходы, дзе Давыд Гарадзенскі вылучаўся спартанскай стрыманасцю, ён веў з сабой параўнальна невялікія аддзелы.

Давыд Гарадзенскі, абаронца роднай зямлі ад чужаземных заваёўнікаў. Малюнак Яўгена Куліка.

Гэта давала магчымасць рухацца хутка, імкліва, з'яўляцца перад ворагам знянцу. Так, у паходзе на Брандэнбург у 1326 годзе ўдзельнічала толькі 1200 чалавек. Тады нашы ваяры дайшлі да Франкфурта-на-Одэры.

Не здолеўшы перамагчы князя на пабая-

вішчы, крыжакі нанялі мазавецкага рыцара Анджэя Госта, які па-здрадніцку забіў Давыда Гарадзенскага нажом у спіну. Паплечнікі перанеслі цела легендарнага героя на радзіму і з пашанаю пахавалі каля сценаў Барысаглебскага манастыра ў Горадні.

17

ЦІ ПРАЎДА, ШТО ЛІТОЎЦЫ ЗАВАЁЎВАЛІ БЕЛАРУСЬ?

Міф пра “літоўскую заваёву” Беларусі мае даўнюю гісторыю, сягаючы ажно ў XVI стагоддзе. Паводле яго, у сярэдзіне XIII стагоддзя літоўскія князі Эрдзівіл і Мінгайла, скарыстаўшы з таго, што беларускія землі спустошаныя мангола-татарскім нашэсцем, заваявалі іх. І хоць пазней гістарычная навука высветліла, што не было ніякіх ні Эрдзівіла, ні Мінгайлы, як не было і мангола-татарскага нашэсця на Беларусь, але байка пра заваёву літоўцамі нашых земляў засталася. Некрытычна ўспрынятая шмат якімі даследнікамі, яна такім чынам замацавалася ў навуковай літаратуры. Замест Эрдзівіла і Мінгайлы знайшлі іншых кандыдатаў на ролю заваёўнікаў, у прыватнасці Міндоўга, які і да сённяшняга дня фігуруе ў гэтай ролі.

Найперш трэба ўразумець, што ў значнай ступені гэта адбываецца ад тэрміналагічнай блытаніны ў выніку атаесамлення старажытнага племя *літва* з сучаснай Літвой (Летувою). Узпраўды продкамі сучасных літоўцаў (летувісаў) былі жамойць, дзяволтва і некаторыя іншыя плямёны, якіх даўней беларусы звычайна называлі адным найменнем — *жамойты* (па назове больш моцнага племя).

Старажытная ж літва жыла на тэрыторыі Беларусі, у раёне верхняга Панямоння: паміж Менскам і Новагародкам з усходу на захад і ад Маладзечна да Слоніма з поўначы на поўдзень. Яна засяляла параўнальна невялікую гістарычную вобласць Беларусі побач з Полацкай, Тураўскай і Новагародскай землямі.

Паколькі Новагародскае княства да сярэдзіны XIII стагоддзя дасягнула вялікага эканамічнага, палітычнага і культурнага росквіту, то яно й забрала ў свае рукі справу аб'яднання беларускіх земляў. Далучэнне літвы — першы крок у ажыццяўленні новагародскай аб'яднаўчай палітыкі. Гэта было зроблена з дапамогаю *Міндоўга*, які з'явіўся

ў Новагародку, выгнаны супернікамі з сваіх уладанняў, гэтак званай “літвы Міндоўга” (яна знаходзілася ў раёне сучасных Баранавічаў). Прыязна прыняты ў Новагародку, ён быў ахрышчаны ў 1246 годзе ў праваслаўе і абраны князем. Як адзначыў Іпацеўскі летапіс, Міндоўг неўзабаве “зане літву”, што адпавядала стратэгічным мэтам Новагародка.

Аднак у выніку агрэсіі галіцка-валынскіх князёў Новагародку гэтым разам не ўдалося ўтрымаць літву. Яе канчаткова прылучыў у 1263—1264 гадах сын Міндоўга *Войшалк*, што і з'явілася адным з першых крокаў на шляху ўтварэння Вялікага Княства.

Месцазнаходжанне летапіснай літвы: 1 — прыблізныя межы рассялення племя, 2 — населеныя пункты з назовам “Літва”.

Шклянны посуд XII стагоддзя з раскопак старажытнага Новагародка, які пазней стаў першай сталіцай Вялікага Княства Літоўскага. Знаходкі вучоных сведчаць пра высокую культуру і заможнасць яго жыхароў.

Выдатную ролю горада ва ўтварэнні Вялікага Княства паказаў Мікола Ермаловіч у кнізе “Па слядах аднаго міфа”. У ёй на падставе новага прачытання летапісаў аўтар даказаў, што старажытная Літва знаходзілася зусім не там, дзе сучасная Летува. Ён зняпраўдзіў міф пра “літоўскую заваёву” і паказаў, што Вялікае Княства Літоўскае — беларуская дзяржава.

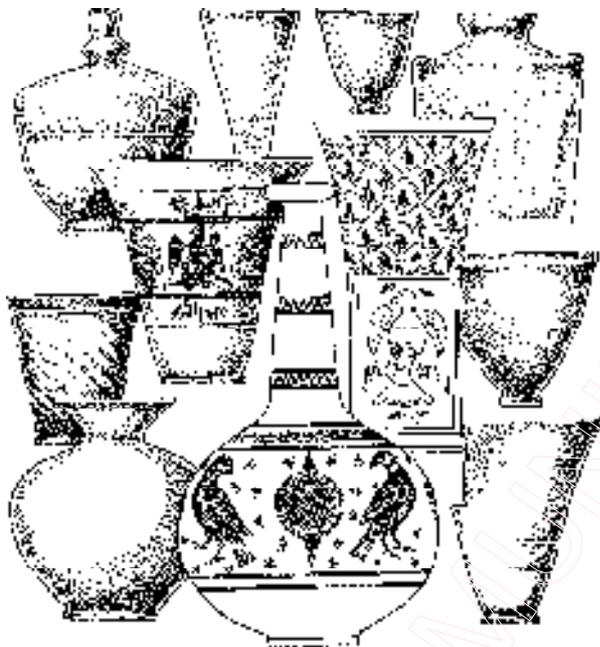
Болей чым 20 гадоў аўтар не мог

апублікаваць сваю манаграфію. Ён быў пад пільным наглядом КГБ, ягоныя выказванні занатоўваліся “сексотамі”, яму пагражалі рэпрэсіямі. Але дарма што тады ўся множная тэхніка (улучна з канцылярскімі машынкамі) была пад кантролем спецслужбаў. Кніга М.Ермаловіча ўсё адно знаходзіла шлях да чытачоў — у машынапісных копіях, фотакопіях, памножаная на ратапрынце і ксераксе.

У пасляслоўі да кнігі прафесар А.Грыцкевіч пісаў: “Мужнасць М.Ермаловіча як гісторыка ў тым, што ён усклаў на сябе вельмі складаную задачу — абвергнуць міф, які трывала ўвайшоў у афіцыйную гістарычную

навуку. Тым самым ён у нейкай ступені паўтарыў шлях такіх вучоных, як У.Пічэта і М.Улашчык, але, на шчасце, не зазнаў гэтых, як яны, выпрабаванняў. Не зважаючы на слабое здароўе (ён амаль дазвання страціў зрок), М.Ермаловіч у барацьбе за праўдзівую гісторыю Бацькаўшчыны праявіў сапраўдны волатаўскі дух. Ён не пабаяўся пагрозай і з боку адпаведных органаў, дзе яму няраз прапаноўвалі “прекратитъ свои писания””.

Зробленае Міколам Ермаловічам лягло важкай цаглінай у гмах нацыянальнай гісторыі, а ягоная чыннасць назаўсёды застанецца прыкладам самаахвярнага служэння Айчыне.

Толькі беручы пад увагу ўсё адзначанае, і можна вытлумачыць, чаму Новагародак стаўся першай сталіцай Вялікага Княства Літоўскага. Адсюль, з верхняга Панямоння,

дзе знаходзілася старажытная Літва, і пайшло найменне новай дзяржавы.

Тое, што ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага суправаджалася заваёваю балцкіх плямёнаў (нальшчанаў, дзіволтвы, а пазней і жамойці), знішчэннем і выгнаннем іх феодалаў, адхіляе пашыранае ў навуцы сцверджанне, што ўзнікненне гэтае дзяржавы дыктавалася іх інтарэсамі. Як бачым, якраз наадварот, — яно было ў інтарэсах беларускіх феодалаў, што і характарызуе гэтую дзяржаву як *беларускую*. Нездарма ж далейшае збліжэнне беларускіх земляў у працэсе станаўлення Вялікага Княства ішло мірным шляхам. Адсюль зразумела, чаму ў Вялікім Княстве панавальнае месца заняла беларуская культура, а дзяржаўнай мовай стала беларуская.

Такім чынам, ніякай “літоўскай заваёвы” Беларусі не было. У сапраўднасці нашыя продкі, далучыўшы старажытную літву да Новагародка, заклалі тым сама падмурак сваёй новай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага.

18

ХТО ТАКІ МІНДОЎГ?

Міндоўг — беларускі князь, заснавальнік новай беларускай дзяржавы Вялікага Княства Літоўскага. Упершыню ягонае імя згадваецца пад 1219 годам у паведамленні летапісу пра дамову з галіцка-валынскімі (заходнеўкраінскімі) князямі супраць Польшчы.

Змагаючыся за беларускія інтарэсы ў

Прыбалтыцы, якая здаўна была пад нашым пратэктаратам, ён прыкладна ў 1246 годзе рушыў на дапамогу куршам (што жылі на ўзбярэжжы Балтыйскага мора) у іх змаганні супраць нямецкага панавання. Аднак немцы перамаглі яго, а ўварваўшыся следам у ягоныя ўладанні, спустошылі і разабавалі іх. Гэта абвастрыла варожасць да Міндоўга іншых князёў літвы, і ён мусіў шукаць

прытулку ў Новагародку, дзе неўзабаве заняў княскі пасады.

У 1252 годзе ён падпарадкаваў сабе ўсю “зямлю літоўскую”. Галіцка-валынскія князі ацанілі такі крок як пагрозу свайму палітычнаму ўплыву ў гэтым рэгіёне. Яны пачалі ствараць супраць Міндоўга кааліцыю, куды ўцягвалі і Лівонскі Ордэн. Каб разбурыць гэтую кааліцыю і пазбыцца залежнасці ад галіцка-валынскіх князёў, Міндоўг, правёўшы перамовы з майстрам Лівонскага Ордэна Андрэем Штырляндам, разам з 600 баярскімі родамі ахрысціўся паводле каталіцкага абраду і ў 1253 годзе прыняў ад папы рымскага каралеўскую карону. Урачыстасць каранавання адбылася ў Новагародку, які стаўся сталіцаю беларускага каралеўства. Каб умацаваць сваё гаспадарства, Міндоўг дамогся заснавання ў Новагародку Літоўскага арцыбіскупства з беспасярэднім падпарадкаваннем Рыму.

Далейшае і не заўсёды паспяховае змаганне з галіцка-валынскімі князямі, войны з Польшчай, Прусіяй і Лівоніяй умацнілі апазіцыю на землях, залежных ад Міндоўга. Супроць яго змовіліся князь на Жамойці Транята і нальшчанскі князь Даўмонт, у якога кароль звёў жонку. Нехта з іх і забіў у 1263 годзе сярод начы соннага Міндоўга і двух яго сыноў.

Такім чынам, Міндоўг увайшоў у гісторыю тым, што запачаткаваў беларускую дзяржаву з назовам Літва, стаўшы яе кара-

Найменне “літва” вучоныя спрабавалі вытлумачыць з розных моваў — кельцкіх, германскіх, фіна-вугорскіх, балцкіх. Але гэтыя спробы не далі пэўных вынікаў.

На сёння найбольш пераканаўчая і падмацаваная фактамі версія, прапанаваная беларускімі гісторыкамі Вацлавам Пануцэвічам і Паўлам Урбанам. Паводле іх, літва — частка магутнага заходнеславянскага племя *люцічаў*, якое даўней засяляла тэрыторыю на паўночным усходзе сучаснай Нямеччыны паміж рэкамі Одрай і Лабай (цяпер Одэр і Эльба). Пасля доўгага і кровавага змагання за сваю зямлю з нашмат перасяжнымі сіламі немцаў частка люцічаў была вынішчана або анямечана, а рэшта іх, ратуючыся ад паняволення, яшчэ ў X стагоддзі

Вялікі князь Міндоўг. Гравюра XVI стагоддзя.

лём. Пры ім узрасло палітычнае значэнне Новагародка, які зрабіўся першай сталіцай гэтай дзяржавы. Дзякуючы яму Літва знайшла міжнароднае прызнанне і ўлучылася ў эўрапейскі кантэкст. Міндоўг убачыў перспектыву павароту палітычнае лініі на Захад. Ён праводзіў паступовую палітыку аб'яднання беларускіх земляў і пашырэння тэрыторыі гаспадарства, імкнучыся ўзмацніць яго ўплыў на суседнія землі і дамагаючыся выхаду з-пад залежнасці ад галіцка-валынскіх князёў.

19

АДКУЛЬ ПАЙШЛО НАЙМЕННЕ “ЛІТВА”?

рушыла на землі іншых славянскіх народаў.

Перасяленне люцічаў на беларускія абшары знайшло адлюстраванне ў скандынаўскіх сагах, нямецкіх народных паданнях і ўсходнеславянскіх летапісах. Паводле меркавання даследнікаў (П.Шафарыка, П.Урбана), назвы “люцічы” і “літва” паходзяць ад уласнага імя князя-родапачынальніка *Люта* (ад слова “люты”). У шэрагу славянскіх моваў гэтае імя вымаўлялі і пісалі яшчэ і як *Літ*. *Лютвою* называлася літва ў дакументальных крыніцах і беларускіх народных гаворках.

Селішчы і рэкі з найменнямі Лютава, Літава, Літва спатыкаліся і спатыкаюцца на

ўсім абшары, заселеным некалі славянамі: у Балгарыі і Славаччыне, у Польшчы і Паўночнай Нямеччыне. Але найбольш іх — на землях Беларусі. Месца, дзе жыло раней племя літва, дакладна вызначыў наш гісторык Мікола Ермаловіч. Ён першы звярнуў увагу на групу паселішчаў з назовамі Літва ў цэнтральна-заходняй частцы Беларусі на прасторы між Новагародкам, Менскам, Слонімам, Крэвам. На гэтай падставе, аналізуючы летапісныя звесткі, ён акрэсліў тут тэрытарыяльнае ядро старажытнай Літвы.

Ад гэтага ядра, з далучэннем новых тэрыторыяў, назоў пашыраўся і ахопліваў усё

Дзвюхгаловы стод з Даленскага возера ў ваколіцах Бранібора (цяпер Брандэнбург, Нямеччына). XI—XII стагоддзі.

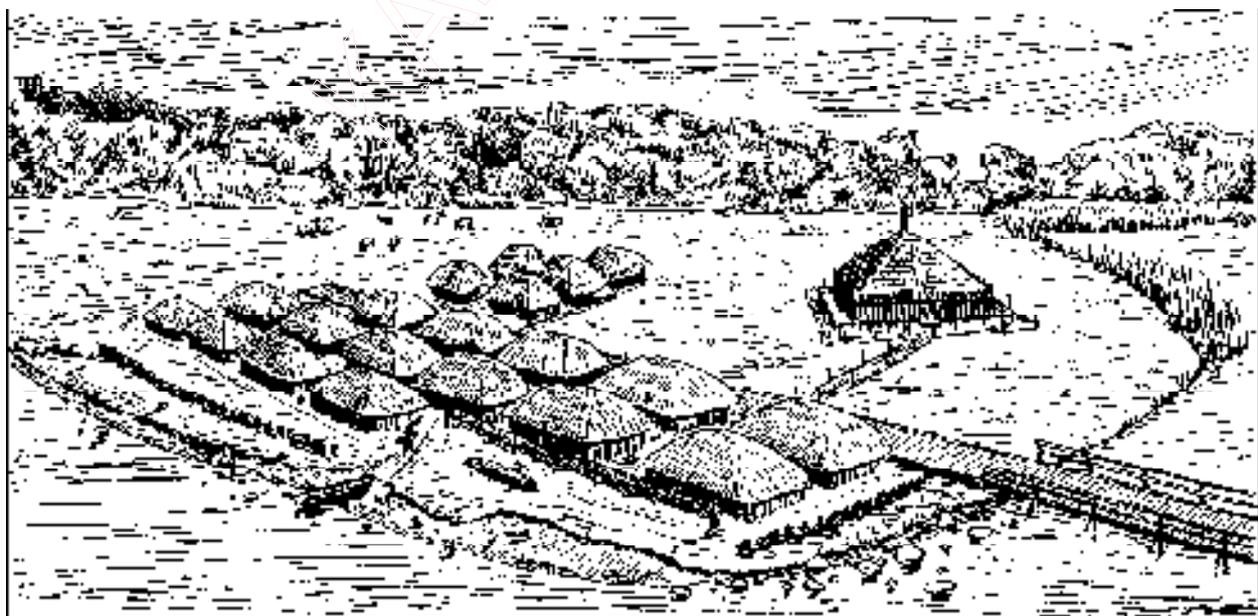
большую прастору. Узнікла новая палітычная адзінка — зямля Літоўская, а затым — Вялікае Княства Літоўскае з сталіцаю ў Новагародку.

Літвою называлі наш край (а нас саміх — *ліцьвінамі*) усе нашыя суседзі аж да пачатку XX стагоддзя. Гэтыя найменні саступілі сваё месца акрэсленням “Беларусь”, “беларусы” толькі пасля прымусявага далучэння нашых земляў да Расейскай імперыі пры канцы XVIII стагоддзя, шмат у чым пад уздзеяннем каланіяльнай палітыкі акупацыйнага рэжыму. Таму ў гістарычным плане назоў “Літва”, які спрадвеку азначаў беларускую дзяржаву і наш народ, роўны найменню Беларусь, гэтаксама як “ліцьвін” — беларус.

Яшчэ дагэтуль Літвою называюць нашу краіну, а ліцьвінамі — нас жыхары суседніх з намі раёнаў Заходняй Украіны і Ўсходняй Польшчы. Дый самі беларусы, асабліва на цэнтральна-заходнім абшары (каля Наваградка, Івацэвічаў, Століна ды ў іншых мясцінах), і цяпер нярэдка называюць сябе ліцьвінамі.

Каб не было блытаніны ва ўжыванні назову Літва, варта сучасную суседнюю з Беларуссю дзяржаву акрэсліваць яе саманазовам Летува, яе жыхароў называць летувісамі, а мову — летувіскаю.

Рэканструкцыя славянскага паселішча IX—X стагоддзяў з паганскай бажніцай (паводдаль справа). Акруга Штэрнбэрг ва Ўсходняй Нямеччыне.

Гедзімін быў сынам вялікага князя Віценья і заняў вялікакняскі пасады ў 1316 годзе пасля смерці бацькі. Пачатак яго княжання быў пазначаны перамогай над тэўтонцамі пад Жэймамі. Каб супрацьстаяць Ордэну, вялікі князь загадаў мураваць замкі на паўночным захадзе Беларусі (у Троках, Вільні, Крэве, Медніках, Новагародку, Лідзе, Мядзеле). Ён жа перанёс сталіцу Вялікага Княства з Новагародка ў Вільню — старадаўні цэнтр полацка-крывіцкай каланізацыі, які напачатку меў назву Крывічгорад. (Гэта, дарэчы, было і знакам таго, што асаблівае значэнне ў дзяржаве набывала Полацкая зямля.) У 1320 годзе каля Меднікаў Гедзімін ізноў перамог крыжакоў. У 1326 годзе Давыд Гарадзенскі, а ў 1327 годзе сын Гедзіміна Альгерд нанеслі скрышальныя паразы Брандэнбургу, які быў хаўруснікам тэўтонцаў. Але ўзяць верх над Ордэнам, спадзеючыся толькі на зброю, было немагчыма, таму вялікі князь актыўна падтрымліваў варажыя крыжакам Рыгу, Пскоў і Польшчу.

Пячатка Гедзіміна.

Шукаў Гедзімін і міжнароднага прызнання Вялікага Княства і з гэтай мэтай паслаў граматы да папы рымскага Яна XXII, у якой паведамляў, што хоча прыняць хрысціянства паводле заходняга абраду, а таксама ахрысціць паганцаў у сваёй дзяржаве. Але планы Гедзіміна не знайшлі падтрымкі як сярод праваслаўных, так і сярод прыхільнікаў паганства ў Княстве. Акрамя таго, яны не адпавядалі і палітычным інтарэсам Тэўтонскага Ордэна, бо касавалі падставу ягонай экспансіі на ўсход. І вялікі князь мусіў адмовіцца ад сваёй задумы.

Следам за сваімі папярэднікамі Гедзімін працягваў палітыку аб'яднання беларускіх земляў, умацавання нашага гаспадарства.

20

ХТО ТАКІ ГЕДЗІМІН?

У часы яго валадарання ў склад Княства ўвайшлі Менская, Віцебская, Турава-Пінская землі. Гэтак ажыццявіўся працэс мірнага задзіночання нашых тэрыторыяў ад Буга

Вялікі князь Гедзімін. Гравюра XVI стагоддзя.

Паводле гістарычнай легенды, занатаванай Мацеем Стрыйкоўскім, Гедзімін заснаваў Вільню, і гэта сталася так. Аднаго разу вялікі князь выправіўся ў тыя мясціны на паляванні. Яно было ўдалае, а сам Гедзімін забіў на высокай гары тура незвычайнай велічыні. Прылётшы пасля палявання адпачыць, ён заснуў і ўбачыў сон: на той гары, дзе быў забіты тур, стаяў вялізны жалезны воўк. Ён гэтак пранізліва выў, што, здавалася, гэта было выццё сотні ваўкоў. Прачнуўшыся, князь расказаў сон прыдворным. Паганскі святар адразу патлумачыў яго значэнне: жалезны воўк — гэта ўмацаваны замак, які мусіць стаяць на гары, а пранізлівае выццё — шматлюдны і слаўны горад, які будзе тут пабудаваны.

Напраўду ж Вільня заснаваная на 300 гадоў раней, яшчэ ў XI стагоддзі. З 1070-х гадоў яна была цэнтрам Віленскага ўдзела Полацкага княства, і княжыў тут Расціслаў Рагвалодавіч. А да часоў Гедзіміна Вільня была ўжо даволі вялікім горадам.

да Дняпра. Палітычная мудрасць Гедзіміна выявілася ў тым, што новым землям ён гарантаваў захаванне традыцыйных законаў — “старыны не рушыць, навіны не ўводзіць”.

Варта адзначыць, што пры Гедзіміне была створаная незалежная ад Масковіі праваслаўная мітраполія з цэнтрам у Новагародку.

Загінуў Гедзімін пад час штурму нямецкага замка Баербург у 1341 годзе.

21

КАЛІ РАСПАЧАЛОСЯ СУПЕРНІЦТВА ПАМІЖ ВІЛЬНЯЙ І МАСКВОЙ?

Геапалітычнае становішча Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы вызначыла характар іх узаемадчынненняў цягам усёй гісторыі. Да першых канфліктаў паміж Вільняй і Масквою дайшло ў гады княжання Гедзіміна. Вялікае Княства Літоўскае прэтэндавала на лідэрства ва Ёсходняй Эўропе, на ролю збіральніка ўсходнеславянскіх земляў: князь Альгерд, падтрымліваючы Цвер, ажыццявіў тры паходы на Маскоўшчыну, даходзіў да самай Масквы; пад пратэктара-

Бітва з масквою. Гравюра пачатку XVI стагоддзя.

Гістарычнае развіццё нашай краіны і Маскоўшчыны ад пачатку ішло па розных шляхах. У Беларусі ў Сярэднявеччы ўсталёўваліся дэмакратычныя формы грамадскага і палітычнага жыцця, што выявілася ў трываласці вечавога ладу, у гуманных і перадавых па тым часе законах, у традыцый рэлігійнай талеранцыі. Уладу нашага манарха ўжо з канца XV стагоддзя абмяжоўвала гаспадарская Рада, а крыху пазней — і шляхоцкі Сойм, дэпутатаў якога выбіралі дэмакратычным спосабам. Паводле закону, за рабаўніцтва, згвалтаванне і забойства чалавека (у тым ліку і прыгоннага) прадугледжвалася крымінальная адказнасць.

У Маскоўшчыне ж здаўна існавала дзяржаўнасць не эўрапейскага, а азіяцкага тыпу. Асабліва моцны адбітак на яе характары пакінула амаль 250-гадовае знаходжанне ў складзе Кіпчацкай (Залатой) Арды. Маскоўшчына пераняла ад мангола-татараў адміністрацыйную структуру, звышцэнтралізаваную і жорсткую ўладу, будову і тактыку войска. Маскоўскі манарх з'яўляўся ўласнікам усёй зямлі ў краіне, ягоная ўлада нічым не абмяжоўвалася. Аб нейкіх правах асобы там не было нават гаворкі, бо ўсе — ад селяніна да баярына — былі "хлопамі государевыми", якіх ён мог "и казнить, и миловать". Не будзе вялікім перабольшаннем сказаць, што звяржэнне мангола-татарскага іга па сутнасці звялося да замены татарскага хана царом і перанясення ханскай стаўкі ў Маскву.

Такім чынам, калі галоўным кірункам развіцця нашай дзяржавы стала ўмацаванне парламентарызму і кан-

там Вітаўта Вялікага знаходзіліся Ноўгарад, Пскоў і Разань.

Ужо пасля таго як усе беларускія землі аб'ядналіся ў Вялікім Княстве Літоўскім, Маскоўская дзяржава, выбіўшыся пры падтрымцы залатаардынскіх ханаў у лік першых сярод княстваў Уладзіміра-Суздальскай Русі, пачала актыўна павялічваць свае землі коштам іншых. Падбіваючы суседнія княствы, пад канец XV стагоддзя яна ўсугуч падышла да ўсходніх межаў Вялікага Княства. І калі маскоўскі князь Іван III (1462–1505) назваўся "государем всея Руси", ён адкрыта выступіў з тэрытарыяльнымі дамаганнямі да Вільні: абвясціў сваёй вотчынай Полацак, Віцебск, Смаленск ды іншыя беларускія гарады.

стытуцыйнага ладу, дык Маскоўшчына развівалася па лініі ўзмацнення неабмежаванай манархіі і дэспатыі. Вынікам гэтага былі пастаянная агрэсіўнасць і экспансіянізм. Расея заўсёды жыла заваёвамі, далучаючы да

сябе ўсё новыя і новыя землі. У гісторыі гэтай дзяржавы не было нават адносна працяглага перыяду без войнаў. Захоплівалі, нішчылі, заваёўвалі, але ніколі не дбалі, каб наладзіць лепшае жыццё сваіх падданных.

У 1492 годзе Маскоўская дзяржава зламала “вечны мір” з Вялікім Княствам і пачала супраць яго вайну. Палітычная праграма гэтак званая “ўз’яднання” спатрэбілася Маскве для апраўдання захопу беларускіх і ўкраінскіх земляў.

Ад гэтага часу вызначальным фактарам гістарычных падзей ва Ўсходняй Эўропе была смяротная барацьба Масквы і Вільні. Захопніцкія войны маскоўскіх уладароў сталі

амаль бесперапыннымі: яны вяліся ў 1492–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522 гадах і г. д. Вялікае Княства Літоўскае мусіла тады ўсе намаганні скіроўваць на абарону сваіх межаў. Лінія змагання паміж Масквой і Вільняй з’яўлялася фактычна лініяй супрацьстаяння розных палітычных сістэм, розных цывілізацый, розных светаў — дэмакратычнага эўрапейскага і дэспатычнага ўсходняга.

2 2

ЯКАЯ МОВА БЫЛА ДЗЯРЖАЎНАЙ У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ?

Дзяржаўнай мовай у Вялікім Княстве была *беларуская*, бо беларускі этнічны элемент панаваў у палітычным, эканамічным і культурным жыцці краіны, а нашыя землі складалі аснову яе магутнасці.

Галоўнае сведчанне дзяржаўнасці беларускае мовы — абслугоўванне ёю патрэбаў дзяржаўнага кіравання. Наша мова мела для гэтага ўсе неабходныя якасці, найперш досыць апрацаваную пісьмова-літаратурную форму. Найбольшай дасканаласці яна дасягнула ў сферы справавой пісьменнасці, самапашыранай, якая якраз і ўжывалася ў дзяржаўным жыцці. На беларускай мове ўбачылі свет ўсе зборы законаў нашай дзяржавы: Вісліцкі статут 1423—1438 гадоў, Статут Казіміра Ягайлавіча 1468 года, Статуты 1529, 1566 і 1588 гадоў, Трыбунал 1586 года, а таксама вялікая колькасць дакументаў Літоўскай Метрыкі, якая налічвае сотні тамоў.

Мова нашых продкаў выконвала дзяржаўную функцыю на ўсёй тэрыторыі гаспадарства, была сродкам зносін паміж людзьмі розных нацыянальнасцяў, што жылі тут. Ужыванне беларускае мовы ў афіцыйным справаходстве было замацаванае заканадаўча: у Статуце Вялікага Княства Літоўскага пра гэта быў спецыяльны артыкул.

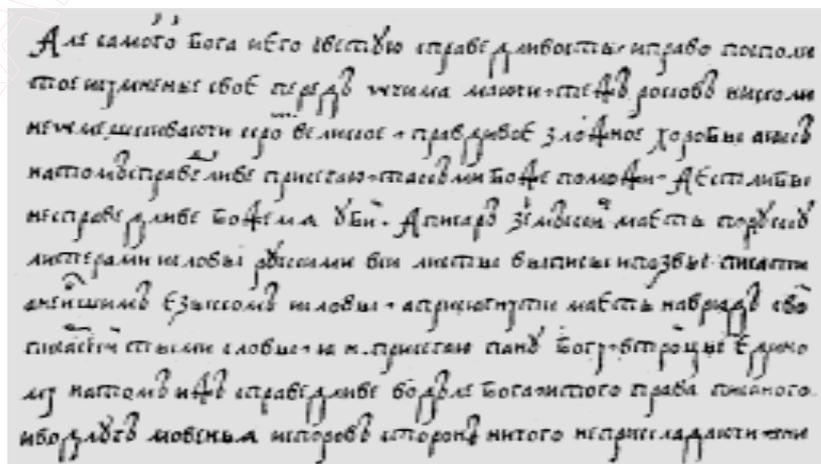
Праўда, пачынаючы ад XVII стагоддзя (з прычыны ўзмацнення польскай экспансіі пасля вайны 1654—1667 гадоў і пераймання чужой мовы нашай шляхтай у сітуацыі дзвюхмоўя) беларускую мову памалу пачалі выпіхваць з афіцыйнага ўжытку. Урэшце пастановай Сойму 1696 года статус дзяржаўнай мовы на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага быў нададзены польскай.

Фрагмент артыкула Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 года, у якім юрыдычна пацверджана дзяржаўнасць беларускае мовы (яе тады называлі “рускаю”): “А пісар земскі маець па-руску літарамі і словы рускімі ўсе лісты, выпісы позы пісаці, а не іншым языком і словы”.

У 1841 годзе ў Слуцкім спісе рукапіснага Статута Вялікага Княства Літоўскага 1529 года быў знойдзены аркуш з вершам Яна Казіміра Пашкевіча. Радкі гэтага верша, напісанага ў 1621 годзе, яскрава сведчаць пра значэнне нашае мовы ў жыцці тагачаснага грамадства:

*Польшка квітнець лацінаю,
Літва квітнець рушчызнаю.
Без той ў Польшце не прабудзеш,
Без сей ў Літве блазнам будзеш.*

Як адзначыў Янка Запруднік, беларускую мову трэба лічыць адной з найдаўнейшых дзяржаўных нацыя-

нальных моваў у Эўропе, бо яна выкарыстоўвалася ў вялікакняскай канцэлярыі ад моманту стварэння гэтай установы ў XIV стагоддзі. Дзеля параўнання, кастыльскую мову было

загадана ўжываць у гішпанскіх урадавых дакументах у XIII стагоддзі, ангельская мова набыла афіцыйнае прызнанне ў 1362 годзе, а французская — у 1400 годзе.

23

ХТО ТАКІ АЛЬГЕРД?

Альгерд, сын Гедзіміна, дзецюком ажаніўся з дачкою віцебскага князя Марыяй Яраслаўнай і два гады пражыў у горадзе Усвяты, а пасля, да 1345 года, у Віцебску. З дапамогаю брата Кейстуга, троцкага князя, Альгерд скінуў з вялікакняскага пасада Яўнута і сам стаў вялікім князем.

У часе ягонага панавання былі далучаныя Амсціслаўская, Чарнігаўская, Падольская, Кіеўская, Ноўгарад-Северская, Бранская землі. На гэты час прыпадае і пік крыжацкіх паходаў на нашу дзяржаву. З дапамогай Альгерда ў 1342 годзе Пскоў адбіў напад немцаў. Акрамя таго, у 1348 і 1370 гадах Альгерд разбіваў тэўтонцаў на рэках Стрэве і Рудаве. Адначасова ён паспяхова змагаўся з Польшчай і Уладзімірскім княствам. Нашы ваяры пад кіраўніцтвам Альгерда даходзілі да Масквы. Яны тройчы перамагалі маскоўцаў — у 1368, 1370 і 1372 гадах.

Паводле сведчання сучаснікаў, загартаваны ў паходах князь Альгерд вёў суровы лад жыцця, быў непераборлівы ў ядзе і зусім не ўжываў віна. У яго быў велічны пагляд, блакітныя вочы, светла-русыя валасы і гучны голас. Старадаўняя гравюра добра перадае ягонае аблічча.

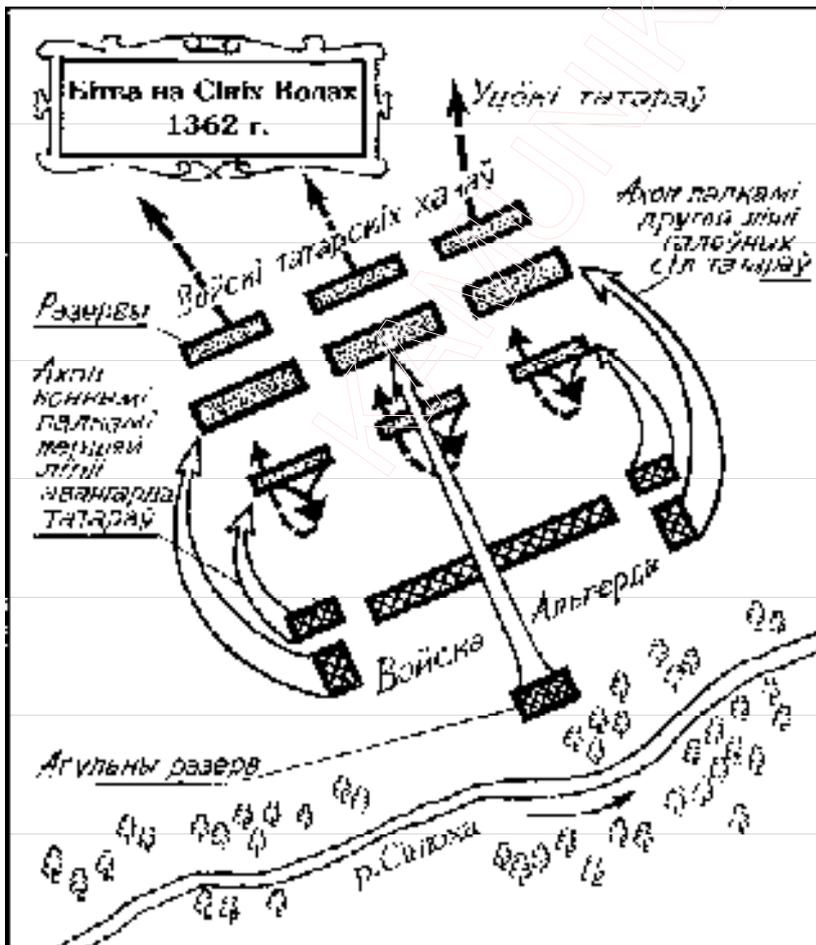

Схема бітвы ў 1362 годзе на Сініх Водах, якая паклала пачатак вызваленню ўсходнеславянскіх земляў ад ардынскага панавання. Гэта была адна з найвялікшых бітваў таго часу як па колькасці ўдзельнікаў (толькі з нашага боку было больш за 30 тысяч ваяроў), так і па маштабнасці яе вынікаў: татароў прагналі з Валыні, Падолля, усёй стэпавай Украіны аж да Крыма і вусця ракі Дон.

Тут дарэчы будзе адзначыць, што хрэстаматыйна вядомая Кулікоўская бітва з Мамаем, якую прывыклі называць пачаткам вызвалення Маскоўшчыны ад мангола-татарскага іга, узапраўды мела зусім іншы характар.

Мамай быў правадыром адной з вайсковых групавак у Ардзе, якія змагаліся паміж сабой за ўладу. Ён не належаў да роду Чынгіз-хана і таму лічыўся ўзурпатарам. У 1380 годзе Дзмітры Данскі накіраваў свае дружыны супраць яго як супраць злачынца, што незаконна захапіў уладу. І калі маскоўскі князь перамог на Куліковым полі Мамаева войска, Тамерлан ды іншыя ардынскія арыстакраты павіншавалі яго з перамогай над "агульным ворагам".

Разгром Мамаея на Куліковым полі, такім чынам, нельга лічыць пачаткам вызвалення расейскіх земляў з мангола-татарскай няволі. Нездарма яшчэ сто гадоў пасля таго маскоўцы плацілі татарам даніну.

Пад час аднаго з паходаў, узяўшы з маскоўскага князя Дзмітрыя (пазней празванага Данскім) вялікі выкуп — як сведчыць летапіс, “дары многія, незлічона золата, сярэбра, жэмчугу, сабалёў”, сказаў векапомныя словы: “Хоць я з табой і памірыўся, але хачу яшчэ тую славу сабе ўчыніць, што вялікі князь Альгерд здіду сваю пад Масквою прыкланіў”. І сеўшы на каня, пад’ехаў да крамлёўскай сцяны і прыставіў да яе здіду, сімвалізуючы тым поўную перамогу.

Але найбольшага поспеху Альгерд дамогся ў вайне з татарамі. У бітве каля ракі Сінія Воды (іншы назоў — Сінюха) ў 1362 годзе беларускае войска дазвання разбіла орды падольскіх, крымскіх і дунайскіх татараў і вызваліла з-пад іх улады ўкраінскія землі.

Летапісы адзначалі, што гэты князь “не так сілаю, як розумам ваяваў”. Вайсковыя і палітычныя заслугі Альгерда прызнавалі і крыжакі, і маскоўцы, і палякі, і татары. Жыццёвы шлях яго скончыўся ў 1377 годзе.

24

ХТО ТАКІЯ

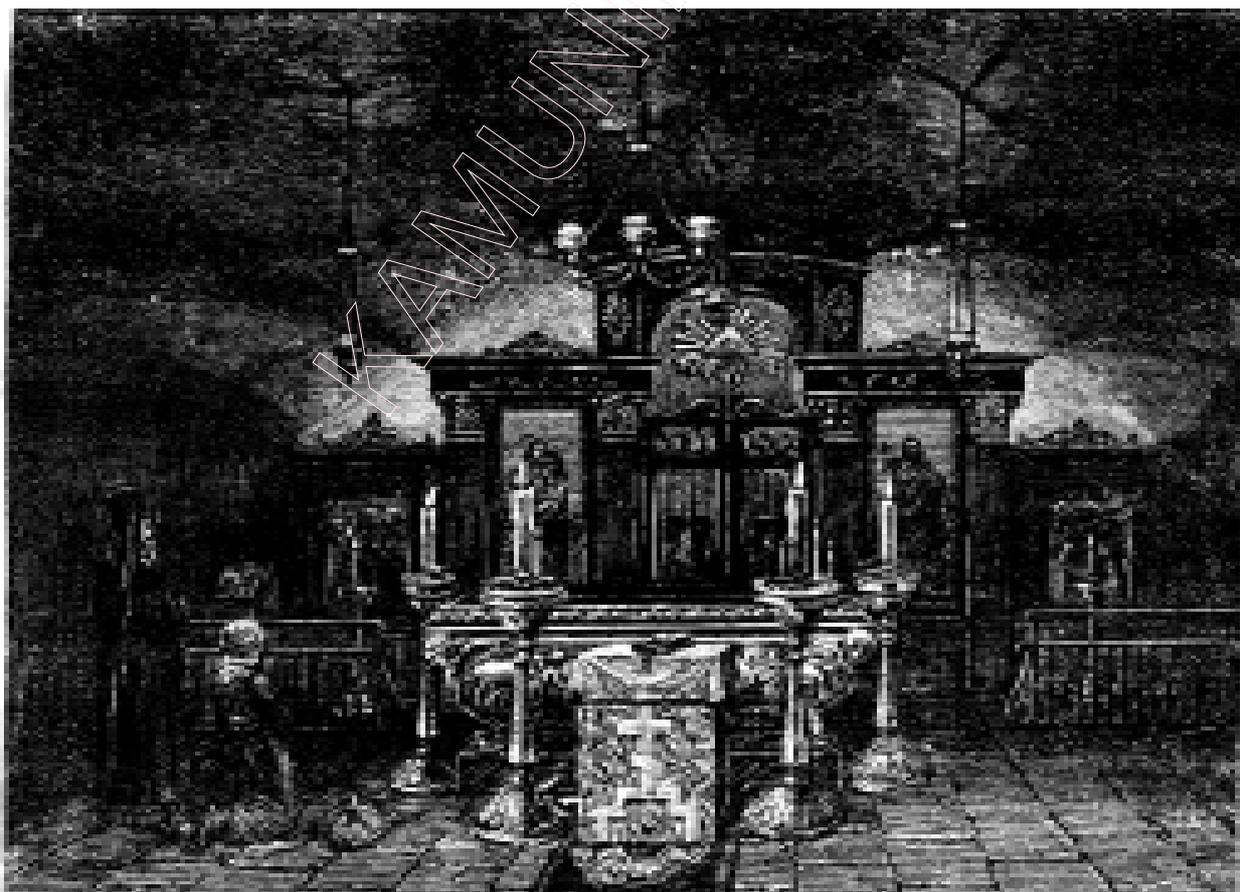
ТРИ ВІЛЕНСКІЯ ПАКУТНІКІ?

У Вільні сярод Базылянскіх муроў стаіць славуная Свята-Траецкая царква. Яна пабудаваная на тым месцы, дзе калісьці ў старажытнасці была дуброва і дзе ў сярэдзіне XIV стагоддзя (у 1347 годзе) загінулі пакутніцкай смерцю за веру Хрыстовую беларусы з дворскай дружыны вялікага князя Альгерда, ле-

рака з мошчамі трох віленскіх пакутнікаў — Антона, Івана і Яўстаха — у пячорнай царкве Свята-Духавага манастыра ў Вільні. Гравюра XIX стагоддзя.

гендарныя святыя *Антон, Іван, Яўстах* (паганскія імёны, якія яны мелі да хрышчэння, — *Круглец, Няжыла і Кумец*). У нішах франтону царквы — іх фрэскі-партрэты з выразам высокай духовай вартасці гэтых самахвярных людзей.

У 1374 годзе частку парэшткаў віленскіх

пакутнікаў перанеслі ў сабор Святой Сафіі ў Канстанцінопалі, дзе іх вельмі шанавалі. Пазней пільнай увагай да віленскіх пакутнікаў Візантыя падкрэслівала незалежнасць нашага праваслаўя ад маскоўскага. Насуперак намаганням дзяржаўна-царкоўных уладаў Масковіі Канстанцінопаль даваў тым зразумець, што самое паняцце праваслаўнае

веры шмат шырэйшае і больш універсальнае, чым інтарэсы царквы маскоўскай.

Шанаванне памяці трох віленскіх пакутнікаў дазваляе сённяшнім беларусам не забывацца пра час і месца росквіту нашай дзяржаўнасці — старажытную Вільню, дзе дагэтуль у скляпеннях Свята-Духавага манастыра захоўваюцца мошчы святых.

25

ХТО ТАКІ ЯГАЙЛА?

Вялікі князь Ягайла. Надмагільная скульптурная выява.

Ягайла (у праваслаўі Якаў, у каталіцтве Ўладзіслаў) — сын Альгерда і дачкі цвярскага князя Ўлляны. Стаўшы ў 1377 годзе вялікім князем, ажыццяўляў палітыку ўмацавання дзяржавы, падтрымліваў хана Залатой Арды Мамай супраць Уладзімірскага княства, учыніў альянс з Тэўтонскім Ордэнам.

Ягайла імкнуўся далучыць да Вялікага Княства Трокі, дзе княжыў “воляю сваёй” ягоны дзядзька Кейстут Гедзімінавіч. Але ў выніку дзяржаўнага перавароту Кейстут у 1381 годзе адхіліў Ягайлу ад вялікакняскай улады і сам заняў пасады ў Вільні. Ягайла, аб’явіўшыся на свае вотчынныя княствы — Крэўскае і Віцебскае, а таксама з дапамогай крыжакоў перамог у 1382 годзе Кейстута і забіў яго.

Але гэтая перамога не дала яму жаданага выніку. Гарадзенскі князь Вітаўт, перадаўшы Ордэну Жамойць, заручыўся падтрымкаю крыжакоў ды пачаў вайну супраць Ягайлы. У гэтых неспрыяльных умовах Ягайла прыняў прапанову стаць каралём Польшчы і 4 сакавіка 1386 года каранаван на Польскае Каралеўства пад імем Уладзіслаў.

Пазней, калі Ягайла адчуў цяжар польскай кароны, калі яго пачалі “навуцаць” то паны, то святарства, то шляхта, ён гнеўна заявіў ім: “Я ўжо прасіў вас, каб вы забралі сабе сваю карону і далі мне вярнуцца ў маю родную Літву”.

На польскім пасадзе Ягайла асабліва нічым не праявіў сябе. Вярышныя ягонай дзейнасці можна назваць удзел у пераможнай Грунвальдскай бітве. У дачыненні да Вялікага Княства ён не так выконваў польскую палітыку, як клапаціўся, каб не страціць дынастычных правоў на вялікакняскі пасады, што, відаць, і абумовіла ягоны супраціў спробам Вітаўта стаць каралём.

Часта інтарэсы Польшчы і любоў да радзімы прыходзілі ў супярэчнасць. Горшаю за

Сучаснік Ягайлы польскі гісторык і дыпламат Ян Длугаш адзначаў, што “кароль Уладзіслаў аддаваў перавагу беларускай мове і мастацтву”. Прыдворным жывапісцам у яго быў беларус Якуб Вужык. У 1393 годзе Ягайла прывёз з Вільні 11 беларускіх мастакоў. Яны ўпрыгожвалі фрэскамі храмы ў Кракаве, Любліне, Гнезнае ды іншых гарадах.

Справа вы бачыце рэпрадукцыю адной з такіх фрэсак “Таёмная вячэра” ў катэдральным касцёле польскага горада Сандаміра, а ўнізе — фундатарскі надпіс 1418 года з капліцы св. Тройцы ў Любліне, які захаваў нам імя беларускага мастака Андрэя.

... ХЪ ЗЕМЛЬ ГОСПОДА
 Д ПОДЪ ЛЪ ДЪ. ЛЪ И ДЪ СТА И
 ЛЪ И Е НА: ТЪ ЛЪ ТО: ИСКОНЧАА
 СИ ГЪ КОСТЕЛЬ: МЪ ЦА АВГУС
 ТА НА ПАМАТЬ СЪ ГЪ ЛАВРЪ И
 ЧА... РУКОЮ АНДРЕЕВО АМИНЬ

смерць была для Ягайлы вайна ў 1431 годзе за Падолле. Польскія магнаты вымусілі караля ўзначаліць паход. Ягайла таёмна папярэджаў сваіх суайчыннікаў аб руху і планах польскага войска, наўмысна дзейнічаў нерашуча і ўсяляк намагаўся сарваць паход.

Нягледзячы на доўгае жыццё ў Польшчы, Ягайла заставаўся ліцвіном-беларусам — размаўляў па-нашаму, трымаўся беларускіх звычаяў, быў просты ў побыце. Разам з ім у Польшчу прыехалі і беларускія мастакі, музыкі, пісцы, якія абслугоўвалі культурныя патрэбы гаспадара.

Чацвертай жонкай Ягайлы была беларуская княгіня Зоська Гальшанская, з якой ён

павянчаўся ў Новагародку 24 сакавіка 1422 года. Ад гэтага шлюбу ён меў двух сыноў — Уладзіслава і Казіміра. Тым сама быў пакладзены пачатак эўрапейскай манархічнай дынастыі Ягайлавічаў (якую ў нас часта на польскі манер называюць Ягелонамі). Прадстаўнікі гэтай дынастыі былі вялікімі князямі літоўскімі, каралямі польскімі, чэшскімі, вугорскімі.

Спрэчку пра этнічную прыналежнасць Ягайлы развязвае ягоная грамата 1387 года, дзе ён адзначае, што традыцыя абароны “нашай літоўскай зямлі па-народнаму называецца пагоняй”, г. зн. далучаў сябе да сярэднявечнага беларускага этнасу — ліцвіноў.

26

ШТО ТАКОЕ КРЭЎСКАЯ ВУНІЯ?

Крэўская вунія (ад лацінскага *unio* — задзіночанне, аб’яднанне) — гэта пагадненне паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Польскім Каралеўствам, ажыццёленае ў 1385 годзе ў Крэве. Паводле ўмоваў гэтае вуніі, выгадных для нашага гаспадарства, Польшча ўступала з ім у хаўрус, а яе гаспадаром абвешчавалі наш вялікі князь.

Пайсці на гэта палякаў прымусілі цяжкія абставіны. Найперш — экспансія з боку немцаў, якія няспынна каланізавалі польскія тэрыторыі. Да сярэдзіны XIV стагоддзя Польшча не толькі страціла Сілезію, Па-

мор’е ды іншыя землі, была адрэзаная ад мора, але і стаяла перад небяспекай поўнага анямечання (што сталася пазней, напрыклад, з Чэхіяй). Дый з боку моцнага Беларускага гаспадарства над Польшчай заўсёды вісела пагроза, сведчанне чаго — пераможныя ваенныя паходы Альгерда ў 1376 годзе і Ягайлы ў 1383—1384 гадах.

Каб не страціць сваёй дзяржаўнасці і не загінуць цалкам, палякі і мусілі ўвайсці ў

хаўрус з Вялікім Княствам. 14 жніўня 1385 года паслы з Польшчы прыехалі ў Крэва (цяпер мястэчка ў Смаргонскім раёне) — рэзідэнцыю нашага вялікага князя і папрасілі

На здымку пачатку XX стагоддзя (перад Першай сусветнай вайной) — Княская вежа Крэўскага замка.

яго стаць іхным гаспадаром. Ягайла пагадзіўся. Ён ажаніўся з Ядзьвігай і пераехаў у Польшчу, прызначыўшы сваім намеснікам у Вялікім Княстве Скіргайлу (Івана).

Варта зазначыць, што пазней, у XV—XVII

стагоддзях на падставе сфабрыкаванага палякамі дакумента, які яны выстаўлялі як арыгінал Крэўскага пагаднення, у гістарычнай літаратуры (напачатку, вядома, польскай) запанавала процілеглая думка — пра нібыта ўваходжанне Вялікага Княства ў склад Польшчы.

Сфальшаваны тэкст абавязанняў Ягайлы нагадвае акт поўнай капітуляцыі. Недарэчнасьць яго відавочная: за гонар ажаніцца з Ядзьвігай і насіць тытул польскага караля Ягайла нібыта абяцаў аддаць палякам дзяржаўны скарб Княства, заплаціць 200 тысяч фларынаў Вільгельму Аўстрыйскаму за адмову ад шлюбу з Ядзьвігай (гэта сума, за якую тады можна было купіць цэлую дзяржаву!) і ўвогуле зліквідаваць Вялікае Княства, далучыўшы яго да Польшчы і г. д.

Думка пра тое, што вядомы акт Крэўскага пагаднення сфальшаваны, пацвярджаецца далейшым бегам гісторыі. Так, у прывілеі Ягайлы 1387 года гаворыцца пра поўную дзяржаўна-палітычную незалежнасьць Беларускага гаспадарства. Дый у Востраўскім пагадненні 1392 года і Віленска-Радамскім акце 1401 года, падпісаных неўзабаве пасля Крэўскай вуніі, нічога не сказана пра інкарпарацыю Княства ў склад Польшчы.

Пазней, на Люблінскім Сойме 1569 года, нашы паслы шматкроць казалі пра падрабленасць вядомага акта Крэўскага пагаднення, якім палякі карысталіся як “гістарычным дакументам” для абгрунтавання сваіх захопніцкіх дамаганняў у пазнейшыя часы.

27

ЧАМУ ВІТАЎТА
НАЗЫВАЮЦЬ ВЯЛІКІМ?

За вялікім князем Вітаўтам (1350—1430) Беларускае гаспадарства стала найбуйнейшай эўрапейскай дзяржавай. Але цяжкі і напружаны быў шлях гарадзенскага князя да вялікага пасада, славы і велічы. Доўгі час змагаўся ён з сваім стрыечным братам Ягайлам, Альгердавым сынам, які ў 1382 годзе забіў ягонага бацьку Кейстута. Трапіўшы да Ягайлы ў палон, Вітаўт здолеў уцячы з Крэўскага замка. Хаўруснікам у барацьбе з Ягайлам, які ў 1386 годзе быў абраны польскім каралём, Вітаўт выбраў Тэўтонскі Ордэн. Урэшце пас-

ля шэрагу палітычных манеўраў ён дамогся свайго і Ягайла мусіў саступіць Вітаўту вялікі пасада з умовай васалітэту.

На пасадзе вялікага князя Вітаўт праводзіў самастойную палітыку і выношваў задуму стаць каралём. Трагічная параза ад татараў на Ворскле ў 1399 годзе вымусіла яго, аднак, падпісаць Віленска-Радамскую вунію з Польшчай. Праўда, дзякуючы гэтаму хаўрусу аб’яднання войскі Беларусі і Польшчы пазней, у 1410 годзе, у славутай Грунвальдскай бітве выйгралі вайну з крыжакамі. Пасля гэтай перамогі да Вялікага Княства адышла Жамойць. Найважнейшае значэнне для з’яднання ўсіх беларусаў мела і канчатковае да-

Вялікі князь Вітаўт. Партрэт з старых збораў Нясвіжскага замка.

Вітаўт меў яскравыя рысы сапраўднага правадыра: быў ваяўнічы, уладарны, суровы і просты ў побыце. Ён не браў у рот ні віна, ні піва. Пасля Грунвальдскай перамогі, напрыклад, загадаў разбіць трафейныя бочкі з хмельным пітвом, і, паводле летапісу, віно цякло ракою, абмываючы цэлы палеглых тэўтонцаў.

38-гадовае княжанне Вітаўта было часам найбольшага ўздыму нашай дзяржавы, найбольшай яе магутнасці і палітычнай стабільнасці. Вялікае Княства стала вялікім не толькі паводле сваёй тэрыторыі, але і паводле той ролі, якую яно адыгрывала ў палітычным жыцці тагачаснай Эўропы.

Смерць гэтага вялікага чалавека моцна ўразіла сучаснікаў. Паводле народных паданняў, ёй папярэднічалі злавесныя знакі: вада ў Троцкім возеры афарбавалася ў крывавае колер, нейкая пачвара пад Трокамі губіла людзей, у ваколіцах Смаленска лятаваў жалезны воўк, а ў Берасці здарыўся землятрус... Усё гэта красамоўна сведчыць, кім быў Вітаўт у свядомасці тагачаснага люду.

Захавалася старадаўняя песня пра яго:

*Ідзе Вітаўт па вуліцы,
За ім нясуць дзеве шабліцы.
Слаўны князь Вітаўт,
Слаўны Гаспадару!
Адна шабля на татара,
Друга шабля для Спадара.
Слаўны князь Вітаўт...
Гукнуў-грукнуў у падковы:
Гэй, шыхуйся, пан кашовы!
Слаўны князь Вітаўт...
Стаўляй войска ў бітнім ладзе,
Гэй, паслужым, брацця, праўдзе!*

лучэнне ў 1405 годзе Смаленскага княства, ажыццёўленае якраз Вітаўтам.

Паспяховамі сталіся намаганні Вітаўта ў незалежніц беларускую праваслаўную царкву ад маскоўскага мітрапаліта. Гэта адбылося ў 1415 годзе на саборы беларускіх епіскапаў, дзе першым мітрапалітам Вялікага Княства быў зацверджаны вядомы вялікай вучонасцю Рыгор Цамблак. Сваёй сядзібай ён зрабіў першую сталіцу дзяржавы — старажытны Новагародок.

Пра веліч асобы Вітаўта асабліва яскрава сведчаць ягоныя геапалітычныя інтарэсы. У часе яго княжання Беларускае гаспадарства мела трывалыя дыпламатычныя дачыненні літаральна з усімі заходнеэўрапей-

скімі краінамі, а гэтаксама з Асманскай Турцыяй, Крымскім ханствам і Маскоўшчынай. Пад пратэктаратам нашага гаспадара знаходзіліся Ноўгарад Вялікі, Пскоў і Разань. (Пазней, у часе Інфлянцкай вайны XVI стагоддзя, гэта стала падставаю патрабаваць вярнуць нам Пскоў і Ноўгарад.)

Пра многае гаворыць і той факт, што імператар Святой Рымскай імперыі германскай нацыі Сігізмунд I і сам папа рымскі Марцін V, шукаючы Вітаўтавай падтрымкі ў змаганні з гусіцкай Чэхіяй, прапанавалі яму каралеўскую карону.

Канчаткова Вітаўт пастанавіў каранавацца на Луцкім з'ездзе 1429 года, куды, дарэчы, на яго запрашэнне прыехаў той жа імператар

з жонкаю, кароль Польшчы Ягайла, прадстаўнікі папскага пасада і візантыйскага імператара ды пасольствы іншых дзяржаваў.

28

АДКУЛЬ З'ЯВІЛІСЯ Ў НАС ТАТАРЫ?

Татары пасяліліся ў Беларусі ў канцы XIV стагоддзя. Гэта былі прыхільнікі хана Тахтамыша, якія мусілі шукаць тут прытулку, уцякаючы з Залатой Арды пасля паразы ў міжусобнай барацьбе. Дальнабачны палітык, Вітаўт Вялікі зычліва прыняў іх, узяўшы на вайсковую службу, і выдзеліў землі для вядзення гаспадаркі на Віленшчыне і Меншчыне. Татары пабудавалі хаты, узвялі мячэты. Яны вельмі цанілі князя за добрае стаўленне да ісламу, называлі яго сваім ханам, спадаром, апірышчам мусульманаў на Захадзе. Беларускія татары на чале з Джалал эд-Дзінам узялі чынны ўдзел у Грунвальдскай бітве, спрычыніліся да перамогі над тэўтонцамі.

Колькасць татараў у нашай дзяржаве павялічвалася ў выніку натуральнага прыросту,

У 1418 годзе мітрапаліт Рыгор Цамблак на чале дэлегацыі з 300 чалавек браў удзел у Канстанцкім саборы, дзе меркавалася падпісанне ўсехрысціянскае вуніі. Гравюра з хронікі Ульрыха Рыхэнталя.

Згода Вітаўта прыняць карону з рук імператара сведчыла не толькі пра аўтарытэт нашае дзяржавы і вялікага князя ў Эўропе, але й пра завязванне новага вайскова-палітычнага хаўрусу Вялікага Княства са Святой Рымскай імперыяй. Гэта, зразумела, вельмі напалохала ворагаў Беларусі, найперш польскіх магнатаў, якія як агню баяліся яшчэ большага ўзмацнення нашае дзяржавы.

У канцы верасня 1430 года на караняцую нашага гаспадара ў сталіцу Вялікага Княства Літоўскага з'ехаліся шматлікія госці: вялікі князь маскоўскі, князь мазавецкі, перакопскі хан, валахскі гаспадар, паслы візантыйскага імператара, мітрапаліт Фоцій, магістры прускі і лівонскі ды многія іншыя. Усе цяжкія чакалі, пакуль састарэлы Вітаўт паправіцца ад хваробы і ўстане з ложка. Але лёс распарадзіўся іначай: 27 кастрычніка ён памёр у Троках.

Што ж да кароны, якую везлі з Нямецчыны ў Вільню, то ёсць версія, нібыта палякі, дачуўшыся пра цяжкую хваробу Вітаўта, асмялелі і перанялі яе па дарозе, абабраўшы пры гэтым да ніткі і імператарскіх паслоў.

эміграцыі з Паволжа і Крыма, а таксама за кошт тых крымскіх татараў, якіх бралі ў палон пад час іх наездаў на Беларусь у XV і XVI стагоддзях. Гэтак, у 1506 годзе, калі было разгромленае пад Клецкам татарскае войска, частку палонных пасялілі ў Менску.

Татары, што жылі ў гарадах і мястэчках, займаліся рамёствамі (найбольш гарбарствам, рымарствам, кушнерствам), гародніцтвам, рамізніцтвам.

Ужо на пачатку XVI стагоддзя татары перайшлі на беларускую мову, толькі малітвы засталіся на арабскай і чагатайскай (усходнецюрцкай) мовах. Захаваліся святыя для мусульман рукапісныя кнігі — Кур'ан і Хамаіл. Вельмі цікавыя рукапісныя кнігі Аль-Кітабы, напісаныя арабскім пісьмом, але на беларускай гутарковай мове. Гэтыя кнігі надзвычай каштоўныя і для беларусаў. Яны —

унікальныя помнікі старадаўняй беларускай мовы, бо арабскае пісьмо беларускіх татараў адрозна ад кірыліцы і лацінкі выдатна перадае асаблівасці яе гучання.

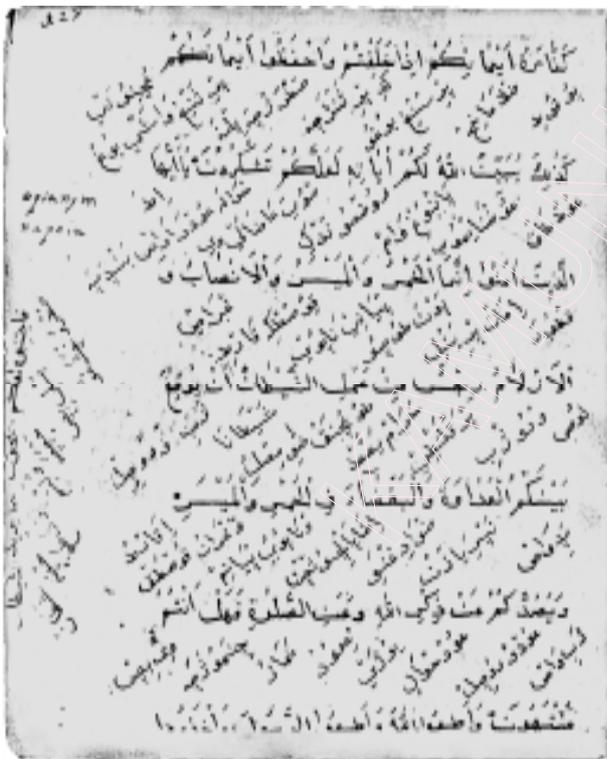
За 600 гадоў, якія татары жывуць на гэтай зямлі, яны шмат што перанялі ад беларусаў, але й самі зрабілі пэўны ўплыў на іх. Яны перадалі свае навыкі ў конегадоўлі, гародніцтве, гарбарстве. У беларускую мову перайшлі некаторыя татарскія словы.

Беларускіх татараў мелі ў сваіх радаводах знакамідыя пісьменнікі — Генрык Сянкевіч, Францішак Багушэвіч; татары з паходжання вядомыя філолагі — Антон Мухлінскі, Сцяпан Александровіч.

Сёння ў Беларусі жыве больш за 12 тысяч татараў, створанае культурна-асветнае згуртаванне “Аль-Кітаб”, якое выпускае штоквартальнік “Байрам” (свята). Дзейнічаюць таксама сем мячэтаў: у Іўі, Смілавічах, Слоніме, Відзах (на Браслаўшчыне), Клецку, Наваградку і Лоўчыцах.

Татарскі мячэт у Менску, зруйнаваны ў 1962 годзе. Стаяў на месцы цяперашняга гатэлю “Юбілейны”, што на праспекце Машэрава. Здымак 30-х гадоў XX стагоддзя.

Фрагмент старонкі Аль-Кітаба XVII стагоддзя, кнігі беларускіх татараў, напісанай па-беларуску арабскім пісьмом.

Для абазначэння некаторых гукаў, якіх няма ў арабскай мове, былі створаныя спецыяльныя літары, напрыклад для перадачы мяккіх **дз** і **ц**, а таксама гукаў **ж**, **ч**, **п**. І, такім чынам, кнігі беларускіх татараў лепш перадаюць фанетычныя асаблівасці нашай тагачаснай мовы, чым тэксты, напісаныя традыцыйным для нас альфабэтам — кірыліцай.

Вось узор тэксту з Аль-Кітаба першай паловы XVI стагоддзя, транскрыбаванага кірыліцкімі літарамі. Знайшоў яго Іван Луцкевіч у мястэчку Сорак Татараў пад Вільняй у 1915 годзе. Чытач можа сам пераканацца, як гучала наша мова 500 гадоў таму і ці нашмат яна адрозніваецца ад сучаснай: “Тады яны абое пашлі на Лібнан-гару і там Пану Богу паклон чынілі, дзень у дзень посьнікалі, а ўвечар адпосьнікаліся траўным карэньнем. Аднаго дня Іса прарок яго міласць для адпосьніканьня па карэньне траўнае пашоў, а матка яго Мар’яма, у міхрабе <алтары> седзячы, намаз кланялася, а ў тым часе Азраіл <анёл смерці> прышоў, саяям даў <г.зн. прывітаўся>. Мар’яма ў страху ад розуму адышла. Калі прышла да памяці, мовіла: “Хто ты ест?” Азраіл мовіў: “Прышоў я душу тваю браць”. Мар’яма мовіла: “Прашу цябе, адну гадзіну мне счакай, няхай мой мілы сын прыйдзе, Іса, я твар яго абачу і дастамэнт <тэстамэнт> учыню”... Потым Азраіл у яе душу ўзяў і пашоў. Іса прышоў, матку абачыў: на міхрабе ляжыць. Плакаць пачаў: “Што буду чыніць, гдзе пайду, с кім буду забавляцца, сь кім свой смутак падзялю, каму сваю таямніцу скажу?” Ад Пана Бога з гары азнайменьне прышло, штоб Ісе прароку гара навуку падала. Ракла гара: “Іса, для чаго плачаш, немарасьцісься, табе ест Пан Бог памачніком”. Потым Іса із гары ізышоў да аднаго сяла, с плачам бядулівым вялікім голасам рэк: “Ассаямун аляйкум”. А людзі таго сяла ўсе, малыя і вялікія, мужчыны і жанкі, проці яго вышлі, пыталі: “Хто ты ест, голас твой чуючы, нутры нашы ўсвяціліся, дамы нашы ўсе сьветласцьцю напоўніліся, тваю павяльбёную асобу відзім”...

29

ЧЫМ ВYZНАЧЫЛІСЯ БЕЛАРУСЫ
Ў БІТВЕ ПАД ДУБРОЎНАЙ?

У пераможнай бітве галоўных сілаў Вялікага Княства Літоўскага ды Польскага Каралеўства з Тэўтонскім Ордэнам 15 ліпеня 1410 года пад Грунвальдам, або пад Дуброўнаю (так называюць гэтую бітву беларускія летапісцы) — гэтай найбуйнейшай бітве Сярэднявечча, якая вызначыла лёс не аднаго эўрапейскага народа, бальшыню войска Вітаўта Вялікага складалі беларусы.

Паводле тагачаснага храніста Длугаша, на пабаявішчы адважна змагаліся беларускія харугвы: Віленская, Гарадзенская, Медніцкая, Смаленская, Полацкая, Віцебская, Новагародская, Пінская, Берасцейская, Дарагічынская, Ваўкавыская, Старадубская,

Мельніцкая. Вядома ж, сярод іх былі й не названыя храністам харугвы — Менская, Слуцкая, Аршанская, Амсціслаўская, Бранская, Слоні́мская, Клецкая ды іншыя.

Калі да апошняга часу афіцыйнай гістарыяграфіяй лічылася, што адыход харугваў Вялікага Княства з пабаявішча па якой гадзіне сечы быў панічнымі ўцёкамі, дык даследванні новых дакументаў пераконваюць, што гэта быў запланаваны тактычны ход Вітаўта, неабходны для размыкання баявых парадкаў цяжкаўзброеных рыцараў ды расцярушвання іх па шырокай мясцовасці. Асноўныя сілы Ордэна з левага фланга адразу памкнуліся за “ўцёкачамі” і ўвязлі каля абозаў арміі Вялікага Княства. Тым часам на Вітаўтавым крыле да ўступлення палякаў у бітву нямецкіх

Дубровенская (Грунвальдская) бітва з войскам Тэўтонскага Ордэна. Гравюра XVI стагоддзя.

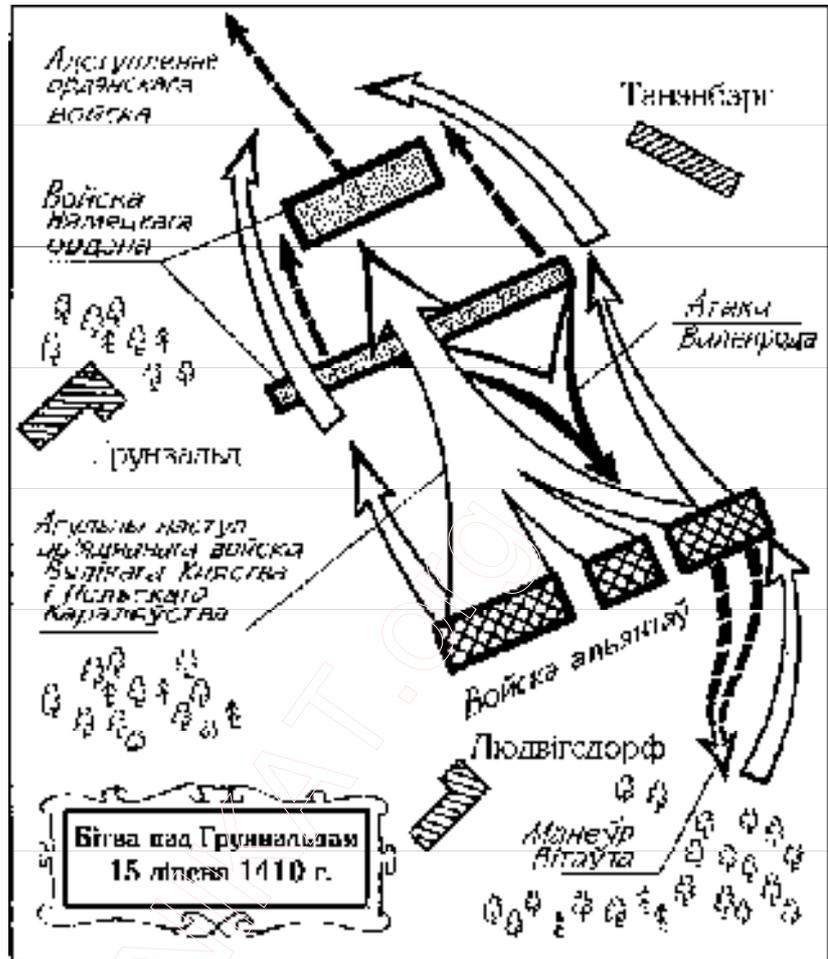

У альянтаў быў шанц канчаткова дабіць Тэўтонскі ордэн. Калі б яны не спынілі пагоні, то маглі б, карыстаючыся панікай і разгубленасцю, захапіць ордэнскую сталіцу Мальборк. Але зашмат сілы было аддадзена бітве. Адбыўшы набажэнства і наладзіўшы баляванне ў гонар перамогі, Ягайла не спяшаўся. Не спяшаўся і наш гаспадар, бо поўнае знішчэнне Ордэна не адпавядала ягоным стратэгічным планам. Гэта істотна змяніла б расстаноўку сілаў у рэгіёне і пазбавіла б Вітаўта хаўрусніка ў суперніцтве з Ягайлам.

Тым часам, трохі акрыяўшы і сабраўшыся, тэўтонцы паспелі падрыхтавацца да абароны, і двухмесячная аблога Мальборка скончылася безвынікова.

Пячатка Вітаўта Вялікага.

рыцараў можна стрымлівалі і амаль цалкам палеглі ў лютой сечы беларускія харугвы колішняй Смаленскай зямлі — Аршанская, Амсціслаўская і Смаленская (якія ў расейскай гістарычнай літаратуры называюць “рускімі смоленскімі полкамі”).

Дзякуючы гэтаму ордэнскае войска неўзбаве было абкружанае і ў двух вялізных “кат-

лах” ушчэнт разгромленае альянтамі. Гэтак вырашальнае значэнне для гістарычнай перамогі пад Дуброўнай мелі адмысловы манеўр, бліскуча праведзены вялікім князем Вітаўтам, і мужнасць нашых продкаў. Цана ж гэтае перамогі была надта вялікая: не менш як палова ваяроў, прыведзеных пад Дуброўну Вітаўтам, палегла на пабаявішчы.

3 0

КАЛІ Ў БЕЛАРУСІ ПАСЯЛІЛІСЯ ГАБРАІ?

Габраі ўпершыню з’явіліся ў нашым краі яшчэ за князем Усяславам. Пазней, у XIV стагоддзі, калі ў Заходняй Эўропе (Нямеччыне, Гішпаніі ды інш.) пачаўся масавы пераслед габраяў, яны знаходзілі прытулак у Вялікім Княстве Літоўскім — краіне, дзе даволі талерантна ставіліся да людзей рознай веры. Іх першыя супольні ўзніклі тут пры канцы XIV стагоддзя ў Берасці і Горадні. З другой паловы XVI стагоддзя, пасля інтэн-

сіўнай міграцыі з Нямеччыны і Польшчы, габраі пачалі займаць прыкметнае месца ў этнічнай структуры насельніцтва Беларусі.

Пасля анексіі Расеяй нашы землі ўвайшлі ў гэтак званую мяжу аселасці, па-за якой царскі ўрад у 1794 годзе забараніў габраям сяліцца. Напярэдадні Першай сусветнай вай-

Габраі. Гравюра Ёста Амана з серыі “Станы і рамеснікі”, 1561 г.

У старажытнай беларускай дзяржаве ляляна і нават зычліва ставіліся да чужых, да людзей адрозных поглядаў і веравызнанняў. Нашы прадзедаў, памяркоўныя і разважлівыя, спагадалі ўсім, каго напаткаў лёс выгнанцаў — і швайцарскім ды шатляндскім пратэстантам, і ірляндскім каталікам, і расейскім стараверам. Знайшлі на беларускай зямлі свой прытулак і габраі.

Нягледзячы на розніцу ў веры, звычаях, культуры, на тое, што юдэйскія супольні былі досыць ізалюванымі, беларусы і габраі часцей за ўсё знаходзілі паразуменне і згоду. Разам цярпелі нягоды і спусташэнні, што наваліваліся на нашу краіну, разам бараціліся ад ворагаў:

*Гэй ты, Борух,
Падай порах,
А ты, Лэйба,
Бяры стрэльбу...*

Габрайскіх пагромаў у мірным часе, з выняткам арганізаваных расейскімі чарнасоценцамі на пачатку XX стагоддзя, у Беларусі не было. Няма ла беларускіх габраяў былі тады шчырымі прыхільнікамі незалежнасці нашай краіны. У войску генерала Станіслава Булак-Балаховіча, напрыклад, змагаўся супраць большавікоў габрайскі швадрон (эскадрон) паручніка Цэйтліна.

Але заможныя габраі, якія арыентаваліся на расейскую або польскую мову і культуру і мелі па-за межамі Беларусі свой эканамічны інтарэс, адмоўна ставіліся да нашай дзяржаўнасці. Уплывова сярод габрайскага насельніцтва нашай краіны сацыял-дэмакратычная партыя “Бунд”, напачатку падтрымаўшы ідэю ўтварэння незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі, пазней выступіла за ўваходжанне ў склад Расеі. Менавіта да ўсіх іх у 1919 годзе звяртаўся Янка Купала, заклікаючы дапамагчы будаваць вольную Беларусь:

ны яны складалі блізу 14% усяго насельніцтва Беларусі. Большыня іх жыла ў гарадах і мястэчках (нярэдка іх было тут да 50—60%).

Беларускія габраі займаліся рамёствамі, гандлем, былі прадпрымальнікамі, ліхвярамі. Яны жылі замкнёнымі тэрытарыяльнымі супольнямі — *кагаламі*. Пасля скасавання ў сярэдзіне XIX стагоддзя кагальнай сістэмы

*Калі ў Гішпаніі узбунтаваны людзі
З сваёй краіны выганалі вас напасьмех,
На беларускім полі вашы грудзі
Навек знайшлі дняваньне, страву і начлег.*

*Масква й Варшава аплюлі вам імя
І ў дзікай чэрні ненавісьць збудзілі к вам,
А Беларусь пад крыльлямі сваімі
Вас грэла й вадым нянькаю была дзяцям.*

*Пасьля, Жыды, вы зрэкліся народу,
Які вам шчыра даў багацьце і прыпын;
Пайшлі прыдбаць сабе вы чэсьць, выгоду
Да сільных тых, хто даў вам вісельню і чын!*

*Цяпер за вамі слова ў буру гэту:
Пайсьці, ці не, з народам нашым да сьвятла?
Пара, Жыды, паны усёга сьвету,
Спаціці доўг, які вам Беларусь дала!*

шмат хто пачаў выракацца традыцыяў сваёй народнасці, пераймаць эўрапейскую культуру. У гэтым часе з’явілася новая габрайская літаратура на мове ідыш (якая, дарэчы, зазнала прыкметны ўплыў беларускай мовы).

У 20-х гадах XX стагоддзя гэтая мова была адной з чатырох дзяржаўных моваў БССР. Моваю ідыш выходзілі часопісы і газеты,

працавалі музеі, тэатры і навучальныя ўстановы. Былі таксама габрайскія аддзелы ў Інстытуце беларускай культуры і Беларускай Акадэміі навук.

Пад час Другой сусветнай вайны ў выніку фашыстоўскага генацыду загінула 300 тысяч беларускіх габраяў. Калі ў 1926 годзе яны складалі 8,2% насельніцтва БССР, дык у 1959 годзе — толькі 1,8%. Паводле перапісу 1999 года, у Беларусі налічвалася 27 тысяч 800 габраяў, або меней за 0,3%. Апошнім часам павялічылася колькасць габраяў, што эмігруюць з Рэспублікі Беларусь у Ізраіль,

Сінагога ў Воўпе (Ваўкавыскі раён), пабудаваная ў XVII стагоддзі. Як і ўсе драўляныя юдэйскія храмы Беларусі, яна была спаленая ў Другую сусветную вайну.

Злучаныя Штаты Амэрыкі ды іншыя краіны.

Беларускія габраі далі свету выдатных вучоных, пісьменнікаў, мастакоў, дзяржаўных дзеячоў. Сярод іх — філосаф Саламон Майман, гравёр Гершка Ляйбовіч, класік габрайскай літаратуры Мендэле Мойхер-Сфорым, стваральнік мовы эсперанта Людвік Заменгаф, мастак Марк Шагал, класік беларускай літаратуры Змітрок Бядуля (Самуіл Плаўнік), фізік-тэарэтык Якаў Зяльдовіч, скульптар Заір Азгур, пісьменнік-фантаст Айзэк Азімаў, першы прэзідэнт Ізраіля Хаім Вейцман, прэм'ер-міністр Менахем Бегін, фізікахімік Віталь Гальданскі, заснавальнік электронных СМІ Давід Сарноў, лаўрэат Нобелеўскай прэміі Арон Клуґ.

31

ЯКІ ЎДЗЕЛ БРАЛІ БЕЛАРУСЫ Ў ГУСІЦКІХ ВОЙНАХ?

Грунвальдская перамога прынесла Вялікаму Княству Літоўскаму павагу ўсяго эўрапейскага свету. У 1413 годзе прапаведваць сваё вучэнне прыехаў у Беларусь найбліжэйшы паплечнік Яна Гуса магістр Геранім Пражскі. Ён наведаў Вільню, Віцебск, а паводле некаторых звестак, і Полацк. У сваіх казаннях Геранім выкрываў злоўжыванні каталіцкага духавенства, выступаў супраць нямецкага

панавання ў Чэхіі. Пра вялікі ўплыў яго казанняў на людзей сведчыць паведамленне кракаўскага біскупа, што магістр Геранім Пражскі выклікаў “невядомае раней у гэтым краі хваляванне сярод святароў і вернікаў”.

Калі ў 1419 годзе ў Чэхіі пачаўся нацыя-

Баявы шыхт гусітаў. У цэнтры на белым кані — Ян Жыжка, які ўзначальваў табарытаў, радыкальную плынь гусіцкага руху. Ілюмінацыя з Енскага кодэкса XVI стагоддзя.

У 1410 годзе чэшскія жаўнеры на чале з Янам Жыжкам ваявалі паплек з беларусамі пад Грунвальдам. А пазней, у 20-х гадах, беларускае войска, якое прывёў Жыгімонт Карыбутавіч, дапамагала чэхам адбіваць крыжовыя паходы нямецкіх рыцараў.

На ніжнім малюнку — Парахавая брама ў Празе (XV стагоддзе). 16 траўня 1422 года Жыгімонт Карыбутавіч урачыста ўвайшоў у гэты горад як Вітаўтаў намеснік, а ў чэрвені 1424 года яго абралі тут чэшскім каралём.

Быў ён не толькі таленавітым палкаводцам, але і разумным, разважлівым палітыкам. Імкнуўся прымірыць табарытаў з чашнікамі (памяркоўная плынь гусітаў), разумеючы, што іхняя звады не на карысць краіне. Памілаваў табарытаў — удзельнікаў бунту, засуджаных пражскім магістратам да пакарання смерцю. Бо не хацеў яшчэ большага распальвання варожасці паміж ідэйнымі праціўнікамі. Гэты велікадушны ўчынак прынес яму, бадай, большую славу, чым перамогі на пабавішчы.

У верасні 1424 года, калі Ян Жыжка павёў войскі на Прагу, Жыгімонт Ка-

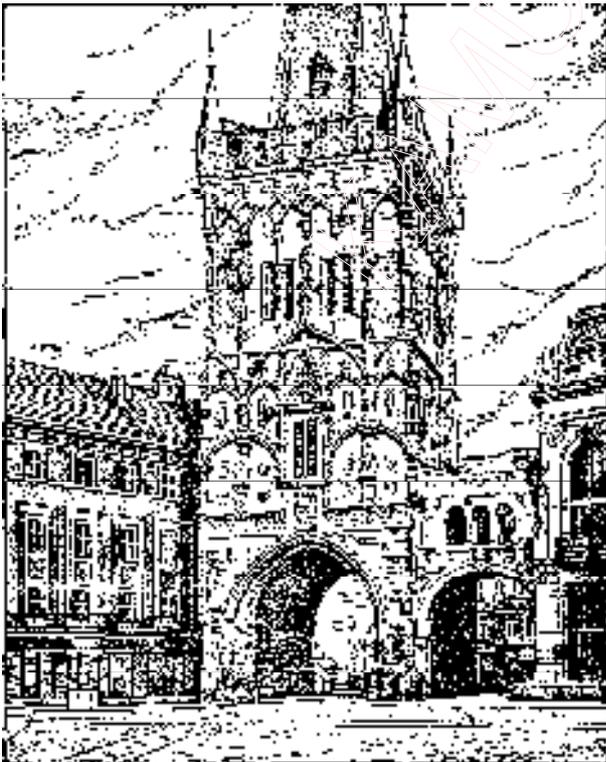

рыбутавіч пераканаў яго не праліваць крыві, і той прызнаў Жыгімонта каралём. На нейкі час яму ўдалося прымірыць табарытаў і чашнікаў. А пасля смерці Я. Жыжкі ён узначаліў чэшскае войска і 16 чэрвеня 1426 года здабыў пад Усцем бліскучую перамогу над немцамі.

Імкненне караля да замірэння з імператарам Сігізмундам, на жаль, бы-

ло расцэненае радыкаламі як здрада і спрычынілася да яго зняволення ў замку Вальдштайн. Але ягоная папулярнасць у народзе была такая, што неўзабаве Жыгімонта Карыбутавіча мусілі выпусціць. 9 верасня 1427 года ён пакінуў Чэхію.

Шмат для каго з сучаснікаў гэты чалавек быў узорам рыцарскай годнасці, справядлівасці і мудрасці.

нальна-вызвольны і рэфармацыйны рух, вядомы пад назовам “гусіцкія войны”, Вітаўт Вялікі атрымаў ад чэхаў прапанову стаць іх каралём. Каб унікнуць непазбежнага ў такім разе вострага канфлікту з каталіцкім светам (на чэшскіх пасад прэтэндаваў таксама імператар Святой Рымскай імперыі Сігізмунд I), наш гаспадар адказаў на прапанову тым, што паслаў на дапамогу гусітам пяцітысячнае беларускае войска на чале з сваім пляменнікам Жыгімонтам Карыбутавічам, здольным ваяводам, які некалі ў Грунвальдскай бітве камандаваў асабістай харугвай. Жыгімонт узяў штурмам замак Нэстаў у Маравіі ды разаслаў адтуль грамату, дзе пісаў, што прыйшоў, каб кіраваць краінай і бараніць яе ад ворагаў.

У траўні 1422 года Жыгімонт увайшоў у Прагу. Чэшскі сойм абвясціў яго каралеўскім намеснікам. Новы ўладар краіны прысягнуў кіраваць згодна з хрысціянскім правам і Божымі прыказаннямі. Пазней, у 1424 годзе, ён на вачах у пражан прыняў прычасце паводле

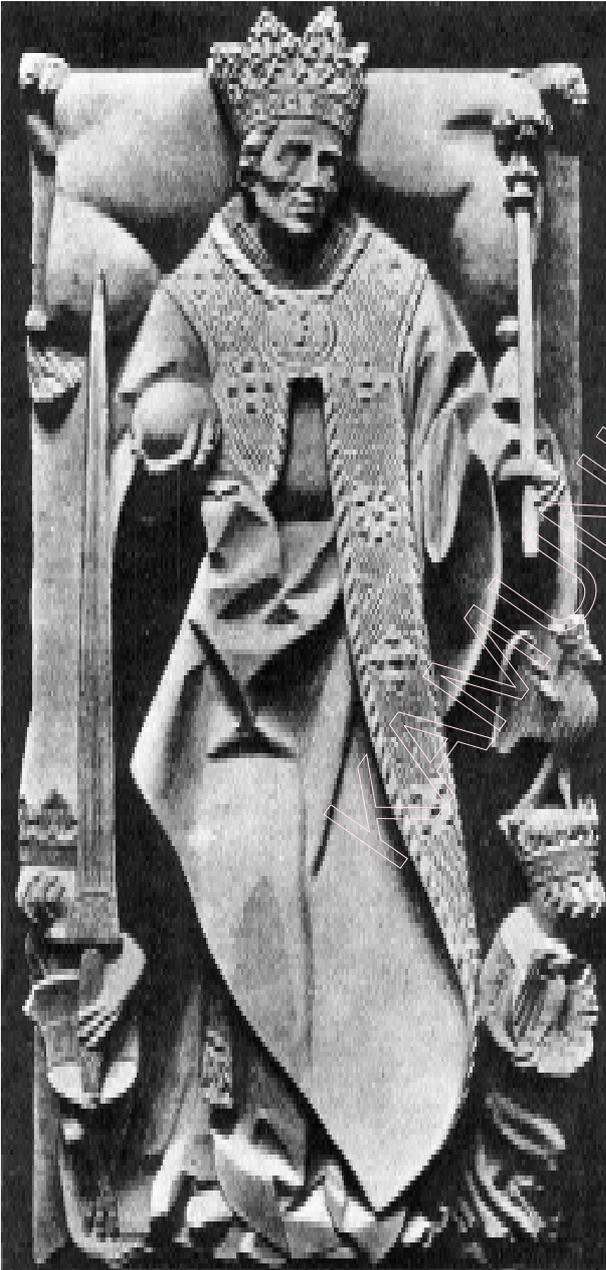
гусіцкага абраду і быў выбраны чэшскім каралём. Беларускія жаўнеры, многія з якіх прынялі гусіцкую веру, ваявалі попач з чэхамі больш за дзесяць гадоў. Яны бралі ўдзел у разгроме чатырох крыжовых паходаў, арганізаваных немцамі супраць гусітаў, у Маляшоўскай бітве, дзе змагаліся разам з

войскам Яна Жыжкі, у бітве на Ліпанскім полі ды іншых.

Ідэі гусізму ў Вялікім Княстве Літоўскім настолькі пашырыліся, што дзеля барацьбы з імі ў 1436 годзе была ўведзеная інквізіцыя, аднак яе дзейнасць у нашай верацярпімай дзяржаве трывала толькі 43 гады.

32

ХТО ТАКІ
КАЗІМІР ЯГАЙЛАВІЧ?

Вялікі князь Казімір. Надмагільная скульптурная выява.

Ад 1440 да 1492 года вялікакняскі пасад займаў Казімір Ягайлавіч (1427—1492), які з 1447 года быў адначасова і каралём польскім. Пасля гібелі ў 1444 годзе ў бітве з туркамі пад Варнай ягонага брата ўладзіслава Казімір стаў адзіным прадаўжальнікам дынастыі Ягайлавічаў.

Час Казіміра — гэта час эвалюцыі дзяржаўнага ладу Вялікага Княства ад неабмежаванай манархіі ўзору Вітаўта да манархіі парламенцкага тыпу. Менавіта пры ім узмацняецца роля Рады ў кіраванні дзяржавай. Паны-Рада практычна ажыццяўлялі ўладу, калі віленскі пасад заняў 13-гадовы князь. Рада была таксама найвышэйшым выканаўчым органам у часе працяглых ад'ездаў гаспадара з Княства пасля таго, як ён атрымаў польскую карону. Да заслугаў Казіміра трэба аднесці яго заканадаўчую дзейнасць. За ім у 1468 годзе быў створаны Статут, які стаў першай спробай кадыфікацыі беларускага права.

У вонкавай палітыцы Казімір імкнуўся да захавання тэрытарыяльнай цэласнасці дзяржавы: у 1444 годзе забраў у Польшчы захопленую ёю раней Дарагічынскую зямлю, захаваў у складзе Вялікага Княства Валынь, якой дамагаліся палякі.

Гэты гаспадар здолеў даволі працяглы час забяспечваць мірнае развіццё краіны. Але сродкі забяспечання былі не заўсёды прымальныя і перспектыўныя для магутнасці і ўплывовасці Вялікага Княства. Калі ў выніку вайны з Тэўтонскім Ордэнам (1454—1466 гады) гэты адвечны супернік быў канчаткова разбіты і трапіў у васальную залежнасць, то на ўсходзе — супраць маладой Маскоўскай дзяржавы і Крымскага ханст-

ва — наш манарх дзейнічаў нерашуча. Пасля дамовы 1449 года паміж Казімірам і Васілём II Вялікае Княства адмаўлялася ад прэтэнзій на Ноўгарад Вялікі і Пскоў. Масква ж пасля вызвалення ад мангола-татарскага іга набірала агрэсіўную актыўнасць у заходнім

кірунку. Вынікам гэтай актыўнасці сталася змова ў Кіеве супраць Казіміра, выкрытая ў 1481 годзе.

Закончыў жыццё Казімір Ягайлавіч у Горадні ў 1492 годзе. Пахаваны ў Кракаве ў капліцы Святога Крыжа.

33

ЧАГО ДАМАГАЛАСЯ МАРФА ПАСАДНІЦА?

У другой палове XV стагоддзя Маскоўская дзяржава пачала сілаю падпарадкоўваць іншыя княствы і землі Русі. Адным з найбольш зацятых супернікаў Масквы была Ноўгарадская баярская рэспубліка. Тут здаўна існавала моцная антымаскоўская партыя. Ноўгарад

Вялікі меў вельмі шчыльныя гандлёвыя і культурныя кантакты з Эўропай. Ён не знаў мангола-татарскай няволі і адпаведна азіяцкага ўплыву на грамадска-палітычнае жыццё. Яго жыхары шанавалі свой рэспубліканскі лад, незалежнасць.

Калі Іван III пачаў называць Ноўгарадскую рэспубліку сваёй “вотчынай”, ноўгарадцы моцна ўстрывожыліся і запратэставалі. Шукаючы паратунку ад маскоўскай дэспатыі, яны пастанавілі звярнуцца да Вялікага Княства Літоўскага. На чале гэтай антымаскоўскай партыі стаяла *Марфа Барэцкая* — удава ноўгарадскага пасадніка (таму яе называлі Марфай Пасадніцай) і яе сыны Хведар і Зміцер.

У 1470 годзе на княжанне ў Ноўгарад запрасілі Альгердавага праўнука князя Міхайлу Аселькавіча. На неспакойных вечавых сходах ноўгарадцы тады крычалі: “Не хочам за вялікага князя маскоўскага, маскоўскі князь вялікія многія крыўды і няпраўды над намі чыніць”. Ноўгарад хацеў далучыцца да Вялікага Княства, у якім спадзяваўся захаваць свабоду. Пэўна, на гэтае імкненне ўплывала і блізкае паходжанне: ноўгарадскія славене былі галіною крывічоў — продкаў беларусаў.

У 1471 годзе ўрад Ноўгарадскай рэспублікі накіраваў да Казіміра Ягайлавіча сваіх паслоў з зваротам: “Мы, вольныя людзі Вялікага Ноўгарада, б’ем чалом табе, чэснаму каралю, каб нашаму Вялікаму Ноўгараду і нам гаспадаром быў”. Паслы прасілі таксама прыслаць архіепіскапа і князя. Ужо быў выпрацаваны праект дамовы аб далучэнні Ноўгарада да нашага гаспадарства.

Аднак за гэтымі падзеямі пільна сачыла Масква. У 1471 годзе войска Івана III нечакана прыйшло пад Ноўгарад і разбіла на рацэ

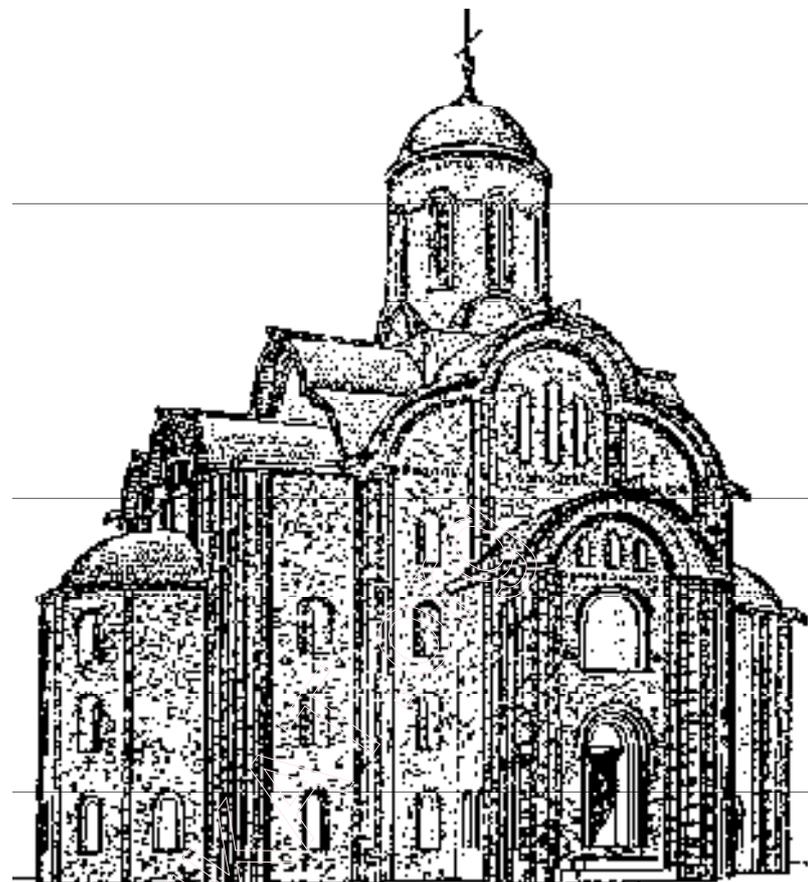
Марфа Пасадніца. Драўляная расфарбаваная скульптура Дз.Сцяпелецкага (пачатак XX стагоддзя). Арыгінал яе знаходзіцца ў Парыжы.

Пячатка з гербам вольнага Ноўгарада. На ёй выява вечавой ступені (наштат трыбуны) з жазлом ступеннага пасадніка, якое было сімвалам народаўладдзя.

Заваёва Ноўгарадскай зямлі пабурыла традыцыйны ўклад жыцця гэтай дзяржавы. За наступныя сто гадоў маскоўскага панавання квітнелы некалі край быў ператвораны ў глухмень. Заняпаў гандаль, рамёствы. Найбольш дзейная і адукаваная частка грамадства — носьбіт дэмакратычных традыцый і арыгінальнай культуры — была знішчана або дэпартавана ўглыб Маскоўшчыны. Зацяжыўшыся гэты разгром у часе Івана Жалівага. Ноўгарадская зямля стала такім чынам вялікаю пусткаю.

Гэтакія ж доля напаткала і Пскоўскую рэспубліку. Каб вытрузіць у народа ўсведамленне сваёй адметнасці і гістарычнай самабытнасці, новыя гаспадары ўсё перакручвалі на маскоўскі капыл. Перайнавалі нават спрадвечныя мясцовыя прозвішчы з

суфіксам *-овіч*, *-евіч*. У выніку гэтага, напрыклад, *Люшковічы*, *Лядовічы*, *Страіловічы* мяняліся на *Люшковых*, *Лядовых*, *Страілавых* і г. д. Цяпер на гэтай зямлі мала што нагадвае пра крывіцкую старасветчыну.

На гэтым малюнку вы бачыце царкву Параскевы (Пятніцы) у Ноўгарадзе Вялікім, пабудаваную ў 1207 годзе. Яна захавалася да сённяшняга дня. Гэта яскравы ўзор полацка-смаленскай школы дойлідства.

Шалоні ноўгарадскае апалчэнне на чале з Змітрам Барэцкім. Баярам, настроеным на хаўрус з Вільняй, Іван III загадаў адсекчы галовы (у тым ліку і сыну Марфы Пасадніцы). Так Ноўгарад Вялікі стаў васалам Масквы. А ў 1478 годзе ў выніку другога ваеннага паходу Івана III рэспубліка была канчаткова

зліквідаваная. Вечавы звон — сімвал яе свабоды і дэмакратыі — вывезлі ў Маскву. Марфу Барэцкую зняволілі і разам з унукам Васілём выслалі ў Маскву, потым паstryглі ў манахі. Усю яе зямельную ўласнасць на Белым моры сканфіскавалі на карысць маскоўскага князя.

У часы Сярэднявечча беларускія гарады былі цэнтрамі рамёстваў, гандлю, культуры, адміністрацыі ды абарончымі збудаваннямі. У XIV—XVI стагоддзях многія з іх атрымалі *права на самакіраванне*, гэтак званае магдэбургскае, або, як называлі яго даўней, майдэборскае, ці майтборскае, права (ад назову нямецкага горада Магдэбург, які здаўна жыў

што такое магдэбургскае права? паводле самакіравання). Гэтае права надавалася гарадам праз прывілеі ад імя вялікага князя, дзе адзначаліся парадак фармавання органаў кіравання, правы і палёгкі, вызваленне ад феадальных павіннасцяў. Крыніцамі магдэбургскага права былі як нямецкія зако-

3 4

ны (“Вайхбільд Магдэбурга”, “Люстра саксаў”), так і мясцовае гарадское права, а па некаторых катэгорыях справаў — асноўны закон нашай дзяржавы, Статут Вялікага Княства Літоўскага.

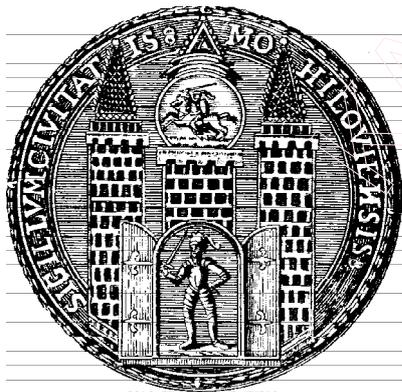
Першымі ў Беларусі магдэбургскае права атрымалі Вільня (1387 год) і Берасце (1390 год). Пазней, у XV–XVI стагоддзях, яго далі жыхары Горадні, Слуцка, Полацка, Менска, Навагародка, Слоніма, Магілева, Пінска ды іншых гарадоў.

Згодна з прывілеем на магдэбургскае права ў горадзе ствараліся органы самакіравання, незалежныя ад ваяводаў і старастаў. Гарадское кіраванне ўзначальваў *войт*, пры-

значаны вялікім князем. Разам з ім дзейнічала гарадская *рада*, што складалася з 12–20 мяшчанаў-радцаў. Дзейнасць рады кантралявалася выбарным органам з 12 месцічаў — мужоў паспалітых, або прысяглых. Існаваў уласны судовы орган у крымінальных справах — *лава*, куды ўваходзілі лаўнікі пад старшынствам войта. Штодзённымі справамі займаліся *бурмістры*, якія па сканчэнні паўнамоцтваў рабілі справаздачу перад радай, а пазней — на агульным сходзе месцічаў. Бурмістарскі суд, куды ўваходзілі бурмістры з радцамі, развязаў цывільныя справы. Гарадская рада і лава разам складалі *магістрат*.

Пячатка места Вільні — першага беларускага горада, які атрымаў магдэбургскае права (1387 год). На ягоным гербе — выява святога Хрыстафора.

Гарадская пячатка з гербам Магілева. Гэты герб быў нададзены гораду ў 1661 годзе, у часы цяжкой трынаццацігадовай вайны з Маскоўшчынай. Адначасова тым жа вялікакняскім прывілеем Магілеў быў зраўнаны ў правах з сталіцай гаспадарства — Вільняй. Гэтак вялікі князь адзначыў заслугі магілеўцаў, якія 1 лютага таго

году ўзнялі паўстанне і вызвалілі свой горад ад захопнікаў, знішчыўшы сямітысячны расейскі гарнізон.

На гэтай гравюры XIX стагоддзя паказана ратуша ў Магілеве, які атрымаў магдэбургскае права ў 1577 годзе.

На гэтай гравюры канца XV стагоддзя паказана важніца — месца пры мытнай каморы (так даўней называлі мытню), дзе ўзважвалі купецкія тавары. На мытні ацэньвалі тавар і бралі грашовы збор — мыта. У мытнай кнізе запісвалі імя і прозвішча купца, месца жыхарства, адкуль і куды вязе ён тавар, кошт гэтага тавару і памер сплочанага мыта.

Мытныя кнігі першай паловы XVII стагоддзя сведчаць, напрыклад, што да расейскага нашэсця 1654–1667 гадоў замежны гандаль нашай краіны быў амаль цалкам у руках беларусаў: з усяго купецтва, якое займалася гэтым гандлем, беларусаў было 80–85% і ім належала да 90% перавезеных тавараў.

Дарэчы, у 1858 годзе Павел Шпілеўскі бачыў у Мазыры “літоўскія вагі” — яшчэ з тых часоў, калі горад меў магдэбургскае права. Гэтыя масіўныя жалезныя шалі на некалькі пудоў стаялі ўкапананыя на Замкавым пляцы, і імі тады ўжо не карысталіся. У архіве колішняга гарадскога магістрата даследнік знайшоў звесткі пра іх у граматах XVI стагоддзя.

Злева вы бачыце старадаўнія менскія вагі, зробленыя, як сведчыць надпіс, 23 лістапада 1724 года на замову Менскага магістрата. Ім проці мазырскіх пашанцавала болей. Яшчэ ў 20-х гадах мінулага стагоддзя яны стаялі на Траецкай гары, дзе месціўся знакаміты рынак (цяпер тут Оперны тэатр). Пазней вагі трапілі ў Нацыянальны музей гісторыі і культуры, і сёння гэтую вялізную прыладу даўжынёю два з паловай метры можа ўбачыць там кожны, хто захоча.

Атрыманне горадам магдэбургскага права вылучала яго з мясцовай феадальна-адміністрацыйнай сістэмы, падпарадкоўваючы вялікаму князю. Статус ягоных жыхароў істотна падвышаўся: яны станавіліся *вольнымі*, набывалі права на зямельную ўласнасць, вызваліліся амаль ад усіх феадальных павіннасцяў — нарыхтоўкі сена, выдзялення фурманак і інш., якія адраблялі дагэтуль разам з сялянамі воласці, ад суда і ўлады дзяржаўных службовых асобаў. Дазвалялася рабіць у горадзе *ратушу*, закладаць крамы, мануфактуры, загадваць вагамі і мерамі, будаваць млыны, лазні і г.д. Прадугледжваліся і пэўныя гандлёвыя льготы. Так, мяшчане Вільні, Полацка і некаторых іншых гарадоў з магдэбургскім правам вызваліліся ад мыта на ўсім абшары нашай дзяржавы. Гарады з магдэбургскім правам — Менск, Полацк, Магі-

леў проці звычайных гарадоў мелі права двойчы на год праводзіць міжнародныя кірмашы, прычым купцы (а яны, дарэчы, былі з усяе Эўропы) мусілі прадаваць тавар толькі оптам, ад чаго горад меў вялікую карысць.

Гаспадар і ўрад Вялікага Княства ўсяляк заахвочвалі гарады да самакіравання, бо і самі былі зацікаўленыя ва ўмацаванні іх эканамічнага становішча: чым багацейшы быў горад, тым болей падаткаў ён плаціў у дзяржаўны скарб. Апрача таго, жыхары гарадоў з магдэбургіяй наўзамен дараваных палітычных і грамадзянскіх свабод ускладалі на сябе дадатковыя абавязкі, у прыватнасці рамантаваць і паднаўляць свім коштам абарончыя ўмацаванні.

Магдэбургскае права праіснавала ў нас да канца XVIII стагоддзя і было зліквідаванае пасля анексіі Беларусі Расейскай імперыяй.

35

ШТО ТАКОЕ ШЛЯХТА?

Гэтак называўся вайсковы стан (аслоўе) у Беларусі з XV стагоддзя. Слова *шляхта* паходзіць ад нямецкага *Schlacht*, што азначае “бітва”. Папярэднікамі шляхты былі баяры — панцырныя, пунныя, конныя. Беларускі баярын валодаў агнястрэльнай і халоднай зброяй, меў баявога каня і вайсковы рыштунак, каб у кожны момант на заклік князя выступіць у паспалітым рушанні ў “пагоню” і гнаць ворага з роднае зямлі. Багацейшы баярын (шляхціч) прыводзіў з сабою і збройную дружыну.

Шляхта, абавязаная бараніць краіну ад варожых нападаў, мусіла дбаць пра сваё ўзбраенне — мячы, булавы, сякеры, іншую зброю блізкага і далёкага бою. Зброя, такім чынам, здавён была сімвалам рыцарства. Рабілі яе адмысловыя спрактыкаваныя майстры — кавалі-збройнікі. Працы ім заўсёды хапала: у бітвах і на рыцарскіх турнірах зброя часта ламалася. І майстар, які мог не толькі вырабіць, але й хутка паправіць меч, залатаць прабіты панцыр ці паставіць на яго

новыя заклёпкі, быў надта патрэбны.

Да канца XIV стагоддзя асноўным засцерагальным узбраеннем ваяра (поруч з шаломам і тарчай) былі кальчуга або пласцінкавы панцыр. Але з часам яны сталіся ненадзейнай аховай ад новай зброі — чаканаў і цяжкіх двохручных мячоў — і таму пачалі выцясняцца суцэльнакаваным панцырам. У XV—XVI стагоддзях, да з’яўлення эфектыўнай агняпальнай зброі, рыцары хадзілі на вайну з галавы да ног закутыя ў жалеззе.

Шляхта нашая з XVI стагоддзя мела права на самакіраванне, выбірала паслоў на соймы, суддзяў, трыбунал і кіраўніка дзяржавы — вялікага князя. Амаль усё ў нашай гісторыі, што мае дачыненне да вайсковых перамогаў, дыпламатычных поспехаў, навукі і культуры, літаратуры і асветніцтва, — звязана з шляхтай. Дзеля таго што ваяваць нашай дзяржаве даводзілася вельмі часта, колькасць шляхты ў нас да канца XVIII стагоддзя дасягнула 12—13% агульнага ліку насельніцтва.

Пасля захопу Беларусі царскай імперыяй пачалося мэтанакіраванае “расшляхочванне” нашага народа. Бо бесперапынна адбываліся бунты, змовы і паўстанні супраць расейскага панавання, арганізатарамі і асноўнымі ўдзельнікамі якіх былі шляхцічы (Тадэвуш Касцюшка, Якуб Ясіньскі, Стафан Грабуйскі, Тамаш Ваўжэцкі, Міхал Валовіч, Кастусь Каліноўскі, Валер Урублеўскі ды іншыя). Як вынік — масавыя высылкі, пазбаўленне “дворянства”, суды і расправы. У 1831 годзе цар Мікалай I выдаў указ, паводле якога доказам шляхоцкага паходжання лічыліся *толькі арыгіналы* прывілеяў. У Беларусі, што сотні гадоў з канца ў канец гарэла ў полымі войнаў, зберагчы сямейныя архівы было, вядома ж, няпроста. Такім чынам на працягу XIX стагоддзя царскі ўрад “скараціў” колькасць нашае шляхты да пажаданых трох працэнтаў (каб было не болей, чым “дворян” у Расеі).

Тым не менш гэты стан па-ранейшаму адыгрываў галоўную ролю ў грамадскім жыцці Беларусі. Амаль усе нашы выдатныя дзеячы культуры і навукі XIX стагоддзя (Адам Міцкевіч, Ігнат Дамейка, Уладзіслаў Сыракомля, Вінцук Дунін-Марцінкевіч, Іван Чэрскі, Францішак Багушэвіч, Бенядзікт Дыбоўскі ды шмат іншых) — з старажытнай беларускай шляхты. Ёю быў створа-

Магнаты і заможныя шляхцічы маглі таксама набываць дарагое ўзбраенне за мяжою. Асабліва трывалыя, славытыя на ўсю Эўропу панцыры рабілі ў XVI стагоддзі ў Нямеччыне і Аўстрыі. Іх называлі “максіміліянаўскімі” (на імя тагачаснага імператара “Святой Рымскай імперыі германскай нацыі” Максіміліана I).

На змешчанай тут старадаўняй гравюры з XVI стагоддзя мы бачым збройню (збройную майстэрню), дзе рабілі ахоўнае ўзбраенне.

Гэта — гравюра “Аблога Ерусаліма” з Бібліі Ф.Скарыны (чацвертая кніга Царстваў, 1518 год). Батальная сцена на ёй нагадвае рыцарскі турнір пачатку XVI стагоддзя.

Дзеля падтрымання баяздольнасці ваяроў мірным часам наладжваліся вайсковыя вучэнні — турніры. На іх адбываліся сутычкі паміж аддзеламі рыцараў, а таксама двубоі. Каб адрозніць папленніка ад “непрыцеля”, на тарчах, плашчах і сцягах часам змяшчалі выявы родавых гербаў. Закутыя ў панцыры вершнікі скакалі на сустрэчу адзін аднаму, імкнучыся дзідай выбіць супраціўніка з сядла. Калі дзіды ламаліся, пачынаўся блізкі бой, у якім выкарыстоўвалі меч, булаву ды іншую дапаможную зброю.

Прысутнасць глядачоў, асабліва вяльможных асобаў, сярод якіх знаходзіліся высакародныя дамы, вядома ж, дадала ахвоты ўдзельнікам турніру. Тут рыцары дэманстравалі мужнасць, сілу і спрыт, удасканальвалі сваё вайсковае майстэрства. Гэтыя спаборніцтвы загартоўвалі ваяроў, рыхтуючы іх да цяжкіх ваенных паходаў.

ны і ажыццяўляўся адраджэнцкі рух пачатку XX стагоддзя (Браніслаў Эпімах-Шыпіла, Усевалад Ігнатоўскі, браты Іван і Антон Луцкевічы, Вацлаў Іваноўскі, Янка Купала, Алаіза Пашкевіч (Цётка), Вацлаў Ластоўскі, Карусь Каганец, Аркадзь Смоліч, Францішак Аляхновіч, Уладзімір Самойла).

Беларуская шляхта спакон веку карысталася родавымі *гербамі*, якія былі прадметамі гонару, шанавання і перадаваліся з пакалення ў пакаленне па мужчынскай лініі. Пасля Гарадзельскай вуніі 1413 года, на якой адбыўся абмен гербамі (гербавае пабрацімства) паміж шляхтай Вялікага Княства Літоў-

скага і Польскага Каралеўства, геральдычная культура Беларусі ўлучылася ў агульнаеўрапейскае рэчышча гербавых традыцый і гербавага мастацтва. На пачатку XX стагоддзя беларуская шляхта мела ва ўжытку блізу 700 родавых гербаў, што аб’ядноўвалі некалькі тысяч родаў.

Шляхоцкі стан у Беларусі быў зліквідаваны бальшавікамі пасля Кастрычніцкага перавароту 1917 года. Былі апаганеныя і аддазеныя забыццю ўся яго слаўная гісторыя, традыцыі, арыгінальная культура, а таксама ўяўленні пра шляхоцкі гонар і шляхоцкую годнасць.

3 6

ЧЫМ АДМЕТНАЕ КНЯЖАННЕ АЛЯКСАНДРА?

Вялікакняскі пасад Аляксандр з Ягайлавічаў (1461—1506) заняў у 1492 годзе пасля смерці бацькі, вялікага князя Казіміра. Адразу ж на патрабаванне ўрадоўцаў гаспадар мусяў выдаць прывілей, паводле якога абавязаўся весці дыпламатычныя зносіны з іншымі краінамі толькі пасля ўзгаднення з Панамі-Радай, сваёй воляй нічога не адмяняць, без

згоды Рады не прызначаць на дзяржаўныя пасады і не звальняць з іх, распараджацца фінансамі толькі пад яе кантролем. Такім чынам, прывілей 1492 года істотна абмяжоўваў уладу манарха на карысць шляхты.

Вялікі князь Аляксандр. Старадаўняя гравюра.

За Аляксандрам для Вялікага Княства пачаліся цяжкія абарончыя войны. У 1492—1494 гадах Маскоўшчына заваявала Вязьмскае княства, а таксама нашыя землі ў басейне верхняй Акі і Вугры. У 1500—1503 гадах Вялікае Княства страціла 70 воласцяў і 19 гарадоў, сярод якіх былі Чарнігаў, Гомель, Бранск, Старадуб, Мцэнск ды іншыя.

З дапамогай епіскапа смаленскага Язэпа Балгарыновіча вялікі князь зрабіў спробу ўзнавіць у Княстве абвешчаную ў 1439 годзе на Фларэнцыйскім саборы царкоўную вуню, каб прадухіліць канфлікты на рэлігійнай глебе. Але гэтыя захады не мелі поспеху.

Аляксандр меў лагодную натуру, любіў кнігі, музыку й спевы. У часе ягонага панавання культурнае жыццё пры віленскім двары віравала. Не толькі сам ён, але яго прыдворныя (як пісар Якуб, сакратар Альберт) мелі багатыя кнігазборы.

Пры канцы яго княжання, 5 жніўня 1506 года, нашае войска на чале з Міхайлам Глінскім разбіла крымскіх татараў пад Клецкам. Вестку пра слаўную перамогу яшчэ паспелі перадаць гаспадару, які ўжо быў пры смерці.

37

ХТО ТАКІ КАСТУСЬ АСТРОЖСКІ?

Канстанцін Астрожскі (1460–1530) — адзін з найбольш славутых герояў беларускай гісторыі, вялікі абаронца Айчыны. Паходзіў з роду турава-пінскіх князёў, нашчадкі якіх з канца XIV стагоддзя мелі галоўнай рэзідэнцыяй горад Астрог на Валыні. Вайсковую службу пачаў удзелам у барацьбе з крымскімі татарамі ды ў першай вайне Маскоўскай дзяржавы супраць Вялікага Княства Літоўскага. Як найбольш таленавіты вайсковы кіраўнік ва ўзросце 37 гадоў атрымаў чын гетмана найвышэйшага — галоўнага начальніка над войскам дзяржавы — і неўзабаве здабыў эўрапейскую славу.

У змаганні з крымскімі татарамі і маскоўскімі заваёўнікамі Канстанціну Астрожскаму не было роўных. Згодна з надпісам на ягоным надмагіллі, гетман 63 разы здабываў перамогі над імі. Асабліва слаўнай была пера-

Князь Кастусь Астрожскі. Партрэт XVI стагоддзя.

Бітва пад Воршай. Сюжэт гравюры XVI стагоддзя аб'ядноўвае разнасававы падзеі. Тут можна бачыць пераправу нашай арміі цераз Дняпро (конніцы — уброд, а артылерыі — па спецыяльна зробленым наплыўным

мосце), падрыхтоўку да бітвы і гарцы нашага рыцара з маскоўскім ратнікам ("гарцамі" нашыя продкі даўней называлі двубой перад бітваю). Кастусь Астрожскі паказаны на гравюры сярод сваіх ваяроў на кані з гетманскай

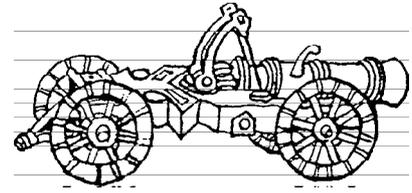
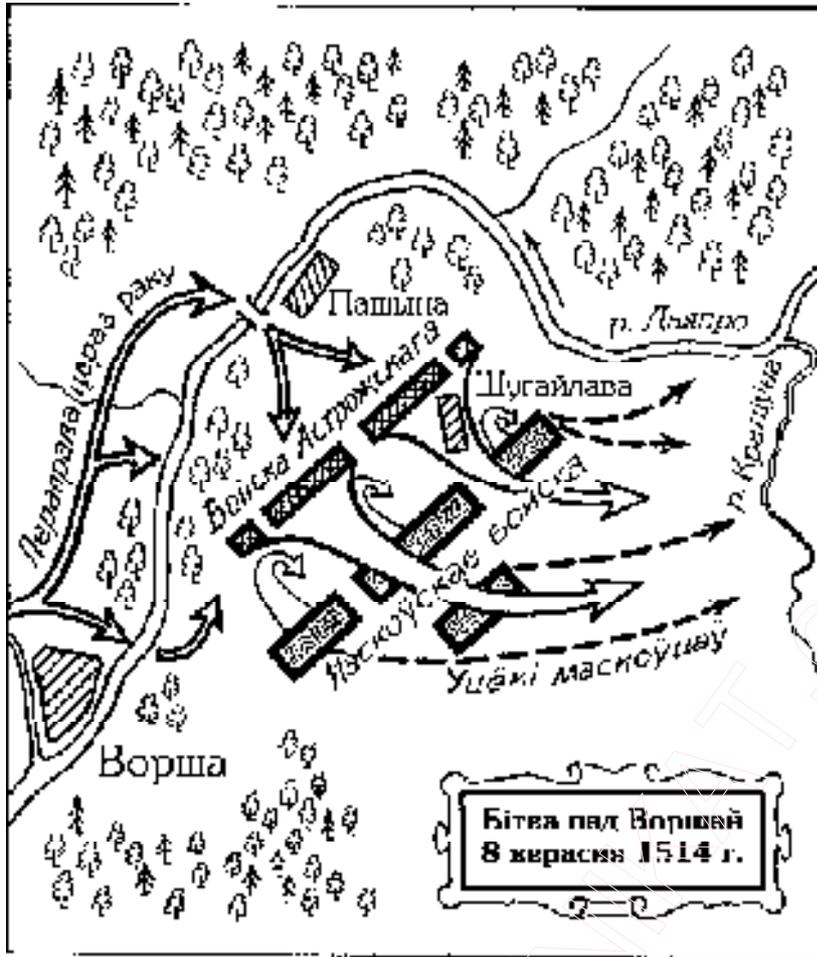
булавою ва ўзнятай руцэ. Побач з ім музыкі, якія падаюць сігнал да бітвы і падбэдзёрваюць жаўнераў. У гэтай бітве К.Астрожскі з 30-тысячным войскам ушчэнт разбіў 80-тысячную маскоўскую арду.

мога над амаль утрая большым маскоўскім войскам на рэчцы Крапіўне *пад Воршай* 8 верасня 1514 года.

Удалым манеўрам вывеўшы маскоўцаў пад знішчальны агонь артылерыі, К.Астрожскі вымусіў іх ратавацца ўцёкамі. Такой паразы захопнікі яшчэ не ведалі. Ад поўнага знішчэння іх уратавала ноч ды густыя пушчы. Але й там шмат хто знайшоў свой канец,

патануўшы ў балоце ці заблукаўшы ў бяскрайнім лесе.

Пра выдатную перамогу, якой Астрожскі фактычна ўратаваў краіну ад чужынскага панавання, даведалася ўся Эўропа. Ёй быў прысвечаны спецыяльны лісток навінаў, выпушчаны ў Нюрнбэргу ў 1514 годзе. Аршанская бітва ўвайшла ў эўрапейскія хрэстаматы з ваеннай гісторыі як узор удалай так-

Артылерыю справядліва называюць зброяй Аршанскай перамогі. На малюнку ўгары вы бачыце гармату пачатку XV стагоддзя ў паходным стане на перадку. Менавіта гэтакія гарматы былі эфектыўна выкарыстаныя пад Воршай 8 верасня 1514 года.

Схема Аршанскай бітвы, якая сталася галоўнай падзеяй у вайне нашай краіны з Маскоўшчынай 1512–1522 гадоў. Разгром маскоўцаў пад Воршай маляўніча апісаны ў вядомай гістарычнай песні:

*Масква стала наракаці,
Места Воршу пакідаці;
А як з Воршы ўцякалі,
Рэчку невялічку пракліналі:*

*“Бадай ты, рэчка, сто лет высыхала,
Як наша слава тутака прапала;
Бадай высыхала да сканчэння свету,
Што нашай славаўкі ўжо нету”.*

тыкі змагання з намнога перасяжнымі сіламі ворага, як прыклад вырашальнага ўплыву таленту і майстэрства вайсковага начальніка на вынік баталіі.

Нястомна рупячыся пра належную абарону Вялікага Княства, найвышэйшы гетман не шкадаваў ні свайго жыцця, ні сродкаў ды на ўласныя грошы ставіў харугвы вершнікаў. У Эўропе Канстанціна Астрожскага называлі “Ромулам”, “Сцыпіёнам”, “другім Ганібалам”, “князем, найбольш вартым светлай

памяці”. Гетманства гэтага “брата расейцаў па царкве, але іх страшнага ворага на пабаявішчы” стала ўзорам вайсковай чыннасці ў Вялікім Княстве.

К.Астрожскі быў таксама шчодрым мецэнатам. Багата грошай ахвяраваў ён на будаўніцтва Божых храмаў у Вільні, Наваградку, Тураве, Смалявічах. Пераканаўчымі падаюцца і меркаванні даследнікаў пра фінансаванне ім выдавецкай дзейнасці Францішка Скарыны.

38

ХТО ЗДАБЫЎ СЛАВУ
“ЛІТОЎСКАГА ГЕРКУЛЕСА”?

Ганаровае імя “літоўскі Геркулес” здабыў выдатны ваявода Вялікага Княства Літоўскага *Црай Радзівіл* (1480—1541). Гэта былі часы, калі наша гаспадарства бараніла сваю незалежнасць у змаганні з Маскоўшчынай

на ўсходзе і крымскімі татарамі на поўдні. У трыццаці бітвах Ю. Радзівілу даставаліся лаўры пераможца. Сучаснікі так і называлі яго — Victor, што ў перакладзе з лаціны азначае “пераможца”.

У 1511 годзе ён разам з слуцкім князем Юр’ем Слуцкім і кіеўскім ваяводам Андрэем Неміровічам (які паходзіў з Наваградчыны)

начным нападам на татарскі лагер разбілі вялікі варожы загон і вызвалілі тысячы палонных суайчыннікаў. Дапамагаў Юрай Радзівіл і Кастусю Астрожскаму: слаўнымі былі перамогі над крымскімі татарамі пад Вішняўцом у 1512 годзе і на Альшаніцы ў 1527 годзе. У знакамітай Аршанскай бітве ён адбіў атаку ваяводы Чалядзіна, а пасля на чале лёгкай конніцы пагнаў ворага з пабаявішча.

У 1519 годзе Юрай Радзівіл узначаліў шляхоцкае рушанне, якое спыніла пад Крэвам паход маскоўскага войска на Вільню. У тым жа годзе на чале ўласнага рыцарскага аддзела ён дапамагаў Польшчы ў вайне з Тэўтонскім Ордэнам. Невялікі корпус Радзівіла ўзяў шэраг ордэнскіх замкаў — Голанд, Квідзын, Мелшак, Любаву, Брандэнбург ды іншыя, што прымусіла крыжакоў прасіць міру.

Пасля смерці К.Астрожскага Юр'ю Радзівілу перадалі булаву вялікага гетмана. З новым правадыром беларускае войска ў 1535 годзе вызваліла Гомельскую і Старадубскую землі ад маскоўскіх заваёўнікаў.

Юрай Радзівіл стаў заснавальнікам біржанска-дубінкаўскай галіны роду Радзівілаў, якая дала Айчыне плеяду выдатных дзяржаўных і вайсковых дзеячоў. Яго дачка Барбара — жанчына незвычайнай прыгажосці і трагічнага лёсу — была жонкай вялікага князя Жыгімонта Аўгуста, а сын Мікалай, названы Рудым, прадоўжыў традыцыю вайскавай чыннасці і гэтаксама застаўся ў гісторыі як мужны абаронца нашай зямлі ад ворагаў.

Юрай Радзівіл. Партрэт другой паловы XVI стагоддзя. З Нясвіжскай калекцыі Радзівілаў.

39

ХТО ТАКІ ЖЫГІМОНТ СТАРЫ?

Жыгімонт Стары (1467—1548) — пяты сын Казіміра Ягайлавіча — 12 кастрычніка 1506 года быў абраны вялікім князем літоўскім, а 9 снежня таго ж года — каралём польскім. Мянуську “Стары” атрымаў за тое, што задоўга да смерці хацеў перадаць свайму нашчадку вялікае княжанне. Так, яшчэ ў 1522 годзе Паны-Рада Вялікага Княства прагала-савалі за ягонага сына, якога таксама звалі Жыгімонтам, як за будучага гаспадара.

Жыгімонта Старога шанавалі як разумнага, разважлівага і памяркоўнага ўладара. У нутраной палітыцы вялікі князь праводзіў

лінію на ўраўнаванне ў правах людзей шляхоцкага стану незалежна ад рэлігійнай прыналежнасці. Менавіта пры Жыгімонце быў уведзены ў дзеянне Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года — адзіны агульнагаспадарствавы збор законаў, а гэтаксама прыкметна ўзрасла роля Сойму як найвышэйшай дзяржаўнай інстытуцыі, што абмяжоўвала ўладу манарха.

Па натуре не ваяўнічы, Жыгімонт, аднак, быў вымушаны неаднакроць змагацца з

Вялікі князь Жыгімонт Стары. Рэпрадукцыя партрэта, зробленага Лукасам Кранахам Малодшым.

У памяці нашчадкаў Жыгімонт Стары застаўся як паслядоўны прыхільнік умацавання нашай дзяржавы, яе незалежнасці. “Салодкая памяць яго, бо Немцаў як сабак не любіў і Ляхаў

з іх хітрасцяю вельмі не любіў, але нашу Літву і Русь нашу любіцельна мілаваў... Дай Божа ізноў такой гадзіны прыждаці”, — гэтак пісаў пра Жыгімонта Старога ў канцы XVI — пачатку XVII стагоддзя аўтар шырока вядомай “Прамовы Івана Мялешкі”. Захаваліся, дарэчы, звесткі і пра тое, што

вялікі князь вылучаўся незвычайнай фізічнай сілай — мог ламаць падковы і рваць вяроўкі.

Усё гэта, разам узятая, стварала ў вачах наступных пакаленняў ідэальны вобраз гаспадара нашай дзяржавы, сапраўднага асілка, які дбаў пра спакой і дабрабыт у краіне.

Масквою. Працяглыя войны паміж Вялікім Княствам і Маскоўскаю дзяржавай 1507—1508, 1512—1522, 1534—1537 гадоў знясілівалі гаспадарства, прыносілі незлічоныя беды ўсяму нашаму народу. Наш вялікі князь рабіў усё, што мог, для абароны краіны.

Жыгімонт Стары быў вядомы як надзвычай адукаваны манарх (ягонымі настаўнікамі былі прафесары Кракаўскага ўніверсітэта), шчодры альякун над навукамі. Ён меў у Вільні багатую бібліятэку (некаторыя кнігі з яе дайшлі да нашага часу), запрашаў да сябе таленавітых скульптараў, архітэктараў, мастакоў, быў вельмі зычлівы да славутага асветніка і першадрукара Францішка Скарыны. Пры ім шырока распаўсюдзілася рэфармацыя, што спрыяла яшчэ большаму росквіту пісьменства і культуры, пашырэнню гуманістычных ідэяў.

Час панавання вялікага князя Жыгімонта Старога ўспаміналі пазней як залатую пару нашай гісторыі.

40

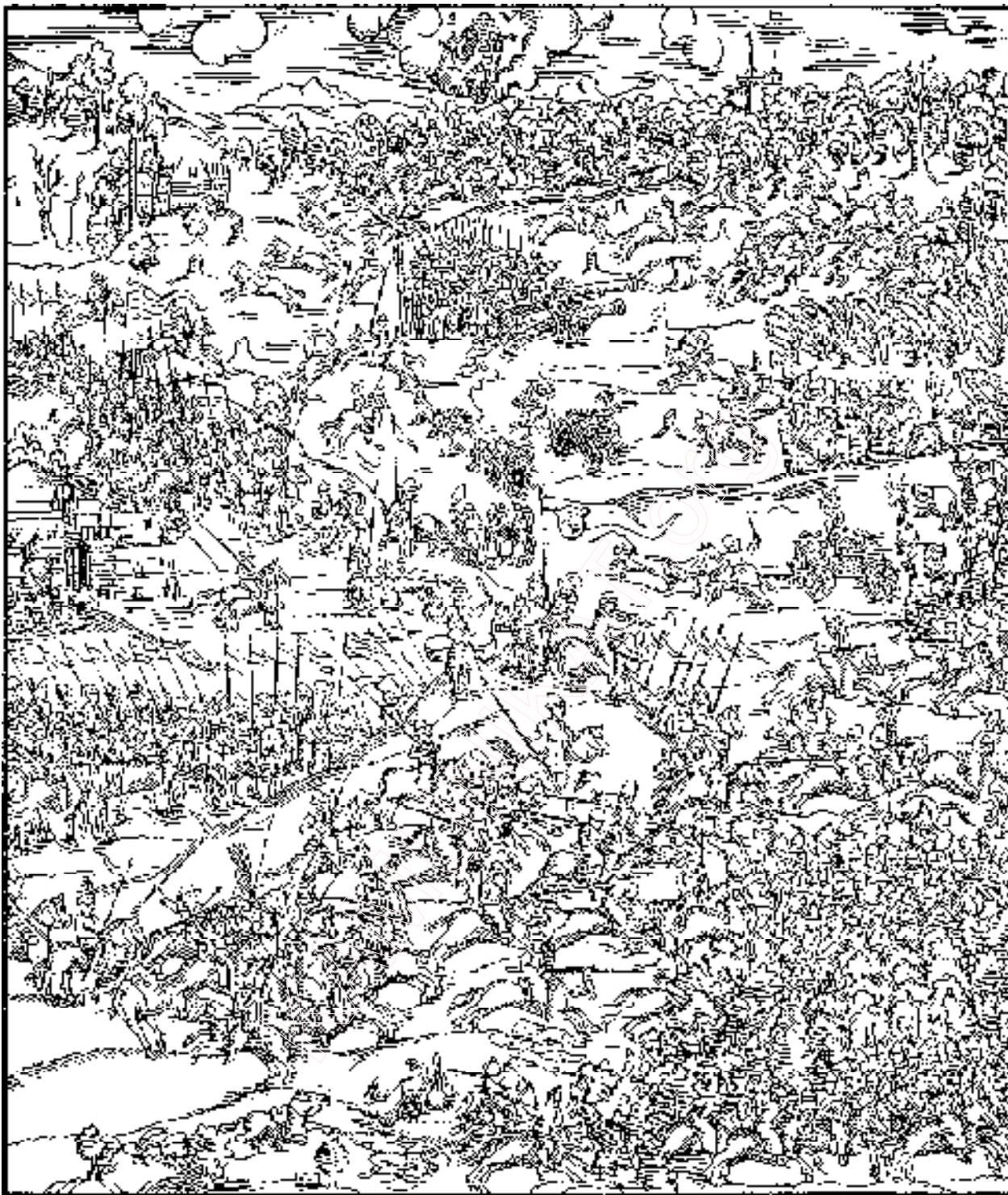
У ЯКІХ БІТВАХ БЕЛАРУСЫ ПЕРАМАГАЛІ КРЫМСКІХ ТАТАРАЎ?

Аб’яднання пад уладаю Гірэяў крымскія татары з 1474 года пачалі ладзіць наезды на землі Вялікага Княства Літоўскага. Колькасць іх уварванняў часам дасягала ажно двух-трох на год. Абараніць межы дзяржавы ад іх лятучай конніцы было досыць цяжка. Каб хоць нешта супрацьпаставіць наезнікам на поўдні Вялікага Княства, ствараліся палювыя старожи — сталыя мабільныя аддзелы конніцы.

Дарма што крымскія рабаўнікі ўхіляліся ад бітваў, войска Вялікага Княства шматкроць даганяла і разбівала іх. Беларускія вершнікі на чале з Канстанцінам Астрожскім неаднаразова грамілі іх ужо ў 1497 годзе. У 1503 годзе яны ж дамагліся перамогі

над татарскімі загонамі каля *Давыд-Гарадка*.

Першай жа вялікай перамогай над наезнікамі стаў поўны разгром іх 5 жніўня 1506 года пад *Клецкам*, дзе князь Міхайла Глінскі з 6 тысячамі вершнікаў паспалітага рушання паканаў удвая большую арду. Уранку гэтага дня беларуская конніца падышла да Клецка і спынілася перад ракою Лань, на другім беразе якой стаялі гатовыя да бітвы татары. Пад густым абстрэлам нашыя жаўнеры наладзілі дзве гаці, пераправіўшыся па якіх імклівым націскам рассеклі варажае войска напалам. Частка татараў трапіла ў абцугі, іншыя кінуліся ўцякаць. Харугвы Міхайлы Глінскага пайшлі ў пагоню, бралі палонных каля Слуцка, Петрыкава, на Украіне. Было вызвалена блізу 40 тысяч беларусаў, якіх татары вялі ў няволю. Пасля гэтага Крымскае ханства з зацятага ворага Вялікага Княства

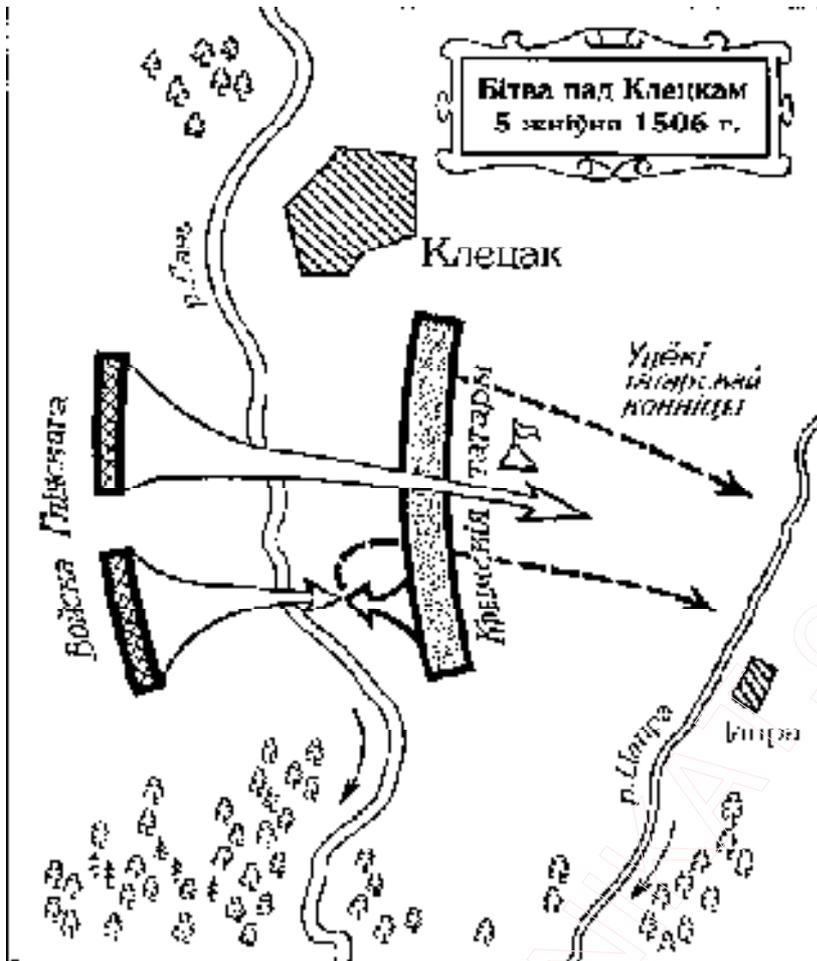

на нейкі час зрабілася ягоным хаўруснікам.

Пазней, у 1508 годзе, гетман Канстанцін Астрожскі разбіў крымскіх наезнікаў каля Слуцка, у 1512 годзе ён жа на чале коннага войска на 5 тысяч бліскуча разграміў 25-тысячную арду пад Вішняўцом на Гарыні, у 1526—1527 гадах біў татараў пад Пінскам і на Ўкраіне каля ракі Альшаніцы.

Беларускае войска (на малюнку — злева), узброенае дзідамі, рушніцамі і гарматамі, адбівае напад крымскіх татараў. Пасярэдзіне, на пагорку, — гетман з харужымі і вайсковымі музыкамі, які кіруе бітвай. Правей паказана вызваленне палонных, а таксама вяртанне захопленай наезнікамі здабычы — жывёлы. Уверсе вы бачыце, як непрыяцель ратуецца ўцёкамі ад залпаў гармат і рушніц. Унізе гравюры — наша конніца атакуе татараў, якія, уцякаючы, адстрэльваюцца з лукаў.

Гравюра 1597 года з хронікі Марціна Бельскага.

На схеме Клецкай бітвы добра відаць, як нашыя рыцары рассеклі войска татараў напалам і пагналі да рэчкі Цапры. Паводле сведчання летапісца, «князь Міхайла гнаўся за імі з усім сваім войскам. А як прыбеглі татары да Цапры, тады мала не ўсе

ў рацэ патанулі. Гэтулькі шмат было там іх ды коней іхных, што можна было па мёртвых целах рэчку перайсці...»

Герой бітвы пад Клецкам Міхайла Глінскі быў таленавіты і адукаваны чалавек. Ён вучыўся ва ўніверсітэтах

Італіі ды Нямеччыны, ведаў шмат моваў, бліскуча валодаў вайсковым майстэрствам. Быў у прыяцельскіх дачыненнях з германскім імператарам і магістрам рыцарскага ордэна. Слава пра яго ішла па ўсёй Эўропе. У сваёй краіне Міхайла Глінскі стаў фаварытам вялікага князя Аляксандра і набыў вельмі значны ўплыў, асабліва пасля знакамітай Клецкай перамогі.

Але потым ягоны лёс склаўся нешчасліва. Даўня няпрязь да Яна Забярэзінскага, заўзятага прыхільніка вуніі з Польшчай, перайшла ў зацятую варожасць. На грунце гэтага, справакаваны паклёпніцкімі абвінавачаннямі ў намеры ўзурпаваць уладу, узнік канфлікт з Жыгімонтам Старым. Пакрыўджаны нежаданнем новага манарха аб'ектыўна разабрацца ў сітуацыі, Міхайла Глінскі ўзняў бунт, які быў выкарыстаны Маскоўшчынай у чарговай вайне супраць Вялікага Княства 1507—1508 гадоў. Стаўшы пад руку маскоўскага князя Васіля III і падагрэўшы яго захопніцкія апетыты, Міхайла Глінскі спрычыніўся да маскоўскай агрэсіі 1512—1522 гадоў і страты нашай дзяржавы Смаленска. Гэтак неразважлівасць, гарачлівасць і авантурызм давялі нашага героя да здрады.

Пазней ён нібыта раскаяўся і хацеў вярнуцца на радзіму, каб загладзіць сваю віну. Але маскоўцы перахапілі ягоны ліст у гэтай справе і кінулі Глінскага ў астрог, дзе ён правёў некалькі гадоў. Хоць дзякуючы заступніцтву пляменніцы Алёны (якую ўзяў за жонку Васіль III) яму ўдалося пазбегнуць смяротнай кары, ды па нейкім часе трапіў да яе ў няласку і скончыў сваё жыццё ў няволі.

41

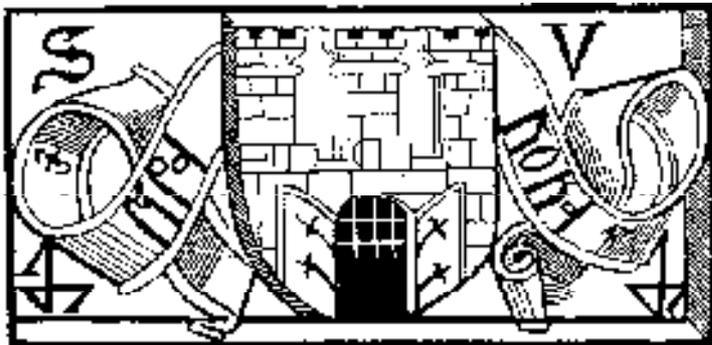
ХТО ЗАСНАВАЎ
БЕЛАРУСКАЕ КНІГАДРУКАВАННЕ?

Гэта зрабіў наш славуты суайчыннік Францішак Скарына. Нарадзіўся ён у Полацку ў сям'і купца пры канцы 80-х гадоў XV стагоддзя. Першапачатковую адукацыю атрымаў у сваім родным горадзе і, відаць, у Вільні. У 1504—1506 гадах вучыўся на філасофскім факультэце Кракаўскага ўніверсітэта.

У 1512 годзе ў Падуанскім універсітэце (Паўночная Італія) ён першы сярод усходніх славянаў атрымаў вучоную ступень доктара

медыцыны. Як сведчаць даследнікі, Ф.Скарына не мог атрымаць годнасць доктара ва ўрачыстай абстаноўцы, бо ў яго не ставала грошай на раскошнае адзенне. Усёй раскошы ён здолеў супрацьпаставіць бліскучы інтэлект, і доктарскую ступень прысудзілі яму аднадушна. Яго незвычайным розумам і талентам захапляліся сучаснікі.

Як чалавек шматбаковага таленту, Францішак Скарына неўзабаве распачаў дзеля асветы свайго народа выдавецкую дзейнасць. 6 жніўня 1517 года ў чэшскай Празе выйшла ў свет першая беларуская друкаваная кніга.

Докончана быі і пакнута белікоцьтрадбоў
 краков впрндер жавъвекіаго королъ пояскаго
 казг. цнра . на докончана быі цѣщаннн краковъ
 сныцѣ шванполтоць . фѣоль . и з нѣцѣцн
 цѣцѣ королоу . франкъ . нѣ кончаша по жннѣ
 нароженецъ . аі сѣтъ . девѣтъдѣсѣ нѣ пѣто

Тут рэпрадукуецца фрагмент апошняй старонкі Актоіха 1491 года Шваймпольта Фіэля з гербам Кракава і тэкстам на старабеларускай мове.

Францішак Скарына. Гравюра 1517 года, змешчаная ў пражскай Бібліі. Гэта першы ў гісторыі сусветнага мастацтва партрэт кнігавыдаўца.

Маючы дзейную і энергічную натуру, Ф.Скарына імкнуўся знайсці шырэйшыя рынкі збыту друкаваных кніг. Дзеля гэтага, а таксама, верагодна, хочучы высветліць магчымасці наладжання друкарскае справы, ён паехаў у Маскву. Адбылося гэтае падарожжа, як пераканаўча давёў беларускі гісторык Вітаўт Тумаш, паміж 1525 і 1533 гадамі. Але Скарынаў праект скончыўся няўдала. Ягонныя кнігі на загад маскоўскага князя Васіля III былі публічна спаленыя. Тагачасная Маскоўшчына, дзе асвета стаяла на вельмі нізкім роўні, дзе (паводле расейскага вучонага А.С.Архангельскага) панавала нават перакананне, што навукa шкодная, — гэтая Маскоўшчына не мела патрэбы ў Скарынавых кнігах.

Віньетка з віленскага выдання Францішка Скарыны.

Хоць гісторыю беларускага кнігадруку адлічваюць з 6 жніўня 1517 года, але не варта забывацца, што беларусы за чвэрць стагоддзя да таго ўжо мелі свае друкаваныя кнігі. У 1491 годзе ў Кракаве пачала працаваць друкарня, закладзеная нашымі ўплывовымі магнатамі, каб задаволіць патрэбу свайго народа ў богаслужбовай літаратуры. Тут упершыню пабачылі свет выданні, надрукаваныя кірыліцкімі літарамі, — Актоіх і Часаслоў. Выдрукаваў тыя кнігі немец Шваймпольт Фіэль. Няма дзіва, што майстар быў з Нямецчыны: на ягонай радзіме гэтая справа да таго часу ўжо значна пашырылася.

Стараславянскае мовы, якой напісаныя памянёныя кнігі, Ш.Фіэль не ведаў і, такім чынам, быў не выдаўцом, а толькі друкараром. Выдавецкія ж функцыі (падрыхтоўку тэкстаў, карэктаванне), а таксама, відаць, набор і праўку выконвалі нашы суайчыннікі, багата якіх вучылася тады ў Кракаўскім універсітэце.

За тры гады ён выдаў там 23 кнігі Бібліі ў сваім перакладзе на беларускую мову. Вярнуўшыся на радзіму, Ф.Скарына заклаў у Вільні першую ў Беларусі друкарню і выпусціў тут яшчэ 21 выданне, аб'яднанае пад адной вокладкай у “Малую падарожную кніжку” (у 1522 годзе), а таксама Апостал (у 1525 годзе).

На думку спецыялістаў, Скарынавыя кнігі ўяўляюць выключную з’яву як па колькасці змешчаных у іх гравюраў, так і па бездакорнай тэхніцы выканання. Сваёй прыгажосцю і дасканаласцю яны далёка перасягаюць не толькі ранейшыя царкоўнаславянскія вы-

данні, але нават і тагачасныя венецыянскія.

Варта зазначыць, што ў пачатковай гісторыі беларускага кнігадруку годнае месца займаюць і імёны віленскіх месцічаў Якуба Бабіча, Багдана Аньковіча (Онкава) і Юр’я Адверніка, якія фундавалі грандыёзную выдавецкую дзейнасць Ф.Скарыны.

Такім чынам, беларусы першыя сярод усходнеэўрапейскіх народаў атрымалі друкаваную кнігу ў роднай мове. Францішак Скарына сваім прыкладам паказаў, як трэба любіць свой народ і шанавець матчыну мову. Дзякуючы гэтакім волатам духу беларуская культура ўзнялася да эўрапейскіх вышыняў.

42

ХТО ТАКІ
МІКОЛА ГУСОЎСКІ?

Выдатны беларускі пісьменнік эпохі Адраджэння Мікола Гусоўскі (каля 1470–1533) вядомы перш за ўсё сваёй «Песняю пра зубра» — літаратурным шэдэўрам, напісаным лацінскай мовай. У Вялікім Княстве Літоўскім гэтай мовай даўней пісалі шмат якіх дзяржаўных акты, выкладалі навукі ў школах, правілі набажэнствы ў храмах. Нельга было ўявіць адукаванага ліцьвіна-беларуса, які б не ведаў лацінскае мовы. Ад часоў Антычнасці і да сярэдзіны XIX стагоддзя лаціна лучыла ўсю адукаваную Эўропу, дзе яна была моваю рэлігіі, школы, навукі і літаратуры. Вось чаму Мікола Гусоўскі, які хацеў уславіць веліч і магутнасць Айчыны перад усім светам, склаў сваю паэму ў гэтай мове.

Твор ягонага жыцця — “*Песня пра зубра*” напісаны пад час знаходжання ў складзе пасольскае місіі ад Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага ў Рыме. Тут, на просьбу папы рымскага, пад уражаннем бою быкоў, на якім ён прысутнічаў, Мікола Гусоўскі распачынае пісаць сваю паэму.

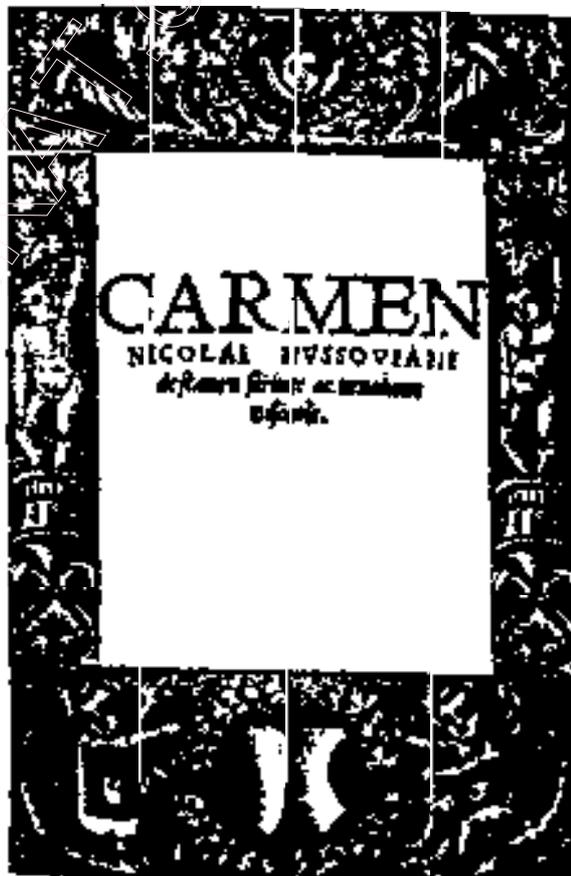
Тытульны аркуш кнігі Міколы Гусоўскага “Песня пра зубра” (“*Carmen de Bisontis*”), выдадзенай у 1523 годзе накладам 100 паасобнікаў.

Яшчэ ў 1887 годзе знаны нямецкі вучоны і першы перакладнік паэмы “Віцязь у тыгравай скуры” на нямецкую мову Артур Ляйтс пісаў: “Шмат якія народы Эўропы — і тыя, што

маюць дзяржаўную самастойнасць, і тыя, што яшчэ спадзяюцца яе атрымаць, з невыказнай удзячнасцю пакланіліся б ад сябе і ад сваіх нашчадкаў таму свайму сыну, які б пакінуў ім у спадчыну гэтакі твор, незалежна ад мовы, на якой ён напісаны. І першымі між іх беспамылкова можна назваць славян-беларусаў, старажытная куль-

тура якіх пакуль што вельмі мала вядомая адукаванаму свету, але якія мелі такога вялікага паэта, як Мікола Гусоўскі з ягонай “Песняй пра зубра”, напісанай на старадаўняй лаціне”.

Сёння мы ўжо маем на сваёй мове тры пераклады “Песні пра зубра” — Язэпа Семіяжона, Уладзімера Шато-на і Наталлі Арсенневай.

Галоўны герой паэмы, зубр, сімвалізуе сабою ўсё Княства, ягоных жыхароў і зямлю. Вітаўт Вялікі паказаны аўтарам з незвычайным захапленнем і любоўю як увасабленне вайскавай магутнасці і дзяржаўнай велічы Беларускага гаспадарства:

*Княжанне Вітаўта лічаць усе летапісцы
Росквітам Княства Літоўскага, нашага краю,
І называюць той век залатым. Разбяромся:
Мне так здаецца, што гэтай шаноўнаю*

назвай

Век той названы па прастай прычыне:

дзяржаўца

*Перад багаццем і шчасцем зямным пастаянна
Ставіў багацце духоўнае — злата дзяржавы.*

«Песня» была надрукаваная ў 1523 годзе ў Кракаве, дзе паэт правёў апошнія гады перад смерцю. Апрача яе, пяру Гусоўскага належаць вершы «Суцяшэнне» і «Да св. Сэбасцяяна», а таксама паэмы «Новая і славетая перамога над туркамі», «Жыццё і чыннасць св. Гіяцынта».

Міколу Гусоўскага часам беспадстаўна прыпісваюць да жамойцкае, украінскае або польскае літаратуры, не зважаючы на відавочныя сведчанні яго беларускага паходжання ў самой паэме. Зубр, на якога ў маладосці паляваў паэт, не вадзіўся ў стэпах Украіны, а рака яго маленства, Дняпро, як вядома, не працякае ні ў Польшчы, ні ў Жамойці. Да таго ж, ідэал паэта — Вітаўт — у палякаў ніколі асабліва не шанаваліся. І нарэшце, га-

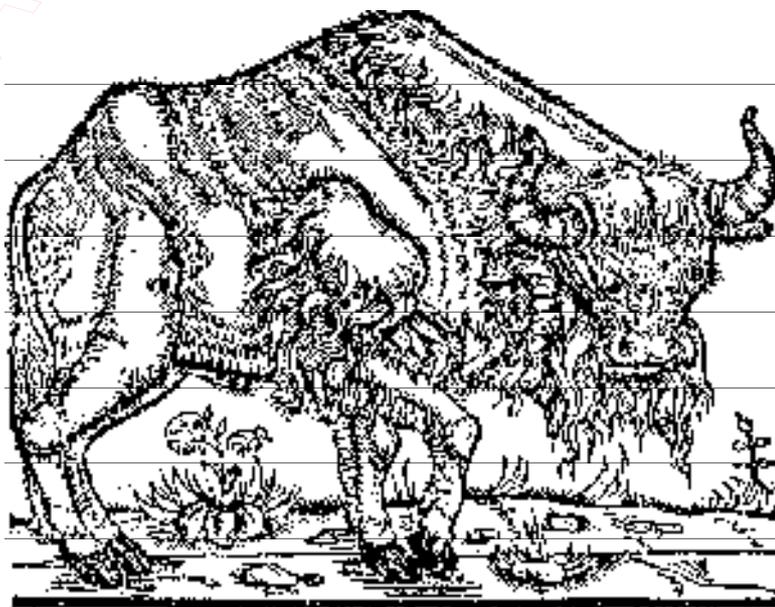
Мікола Гусоўскі. Малюнак Яўгена Куліка.

лоўнае — беларуская ментальнасць, якую прасякнуты гэты выдатны твор.

Прызнанне паэтычнага таленту аўтара «Песні пра зубра» засведчыла міжнародная арганізацыя ЮНЕСКО, якая ўлучыла імя Міколы Гусоўскага ў спіс знакамітых дзеячоў славянскага свету. У 1980 годзе ў многіх кутках свету адзначалі 500-гадовы юбілей паэта.

Зубр для Заходняй Эўропы быў малавядомым экзатычным зверам дзікіх усходніх пушчаў. Нават пасля выдання «Песні пра зубра» М.Гусоўскага там пра яго пісалі розныя недарэчнасці. Лічылі, напрыклад, што «зубр» і «тур» — розныя найменні аднае жывёліны. І толькі Сігізмунд Гэrbэрштайн, нямецкі дыпламат, які ў 1516–1551 гадах некалькі разоў праязджаў праз Белавежскую пушчу і спецыяльна цікавіўся гэтым пытаннем, зняпраўдзіў усе выдумкі: «На сваёй мове ліцьвіны называюць бізона Suber (зубар), а буйвала — Thur (тур)». Ён выдаў цікавую кнігу з апісаннем сваіх падарожжаў, дзе для большай пераканаўчасці змясціў малюнку з дакладнымі выявамі гэтых звяроў.

Падаем маляўнічы «партрэт» асілка нашых лясоў з венскага выдання «Натак пра маскоўскія справы» С.Гэrbэрштайна (1557 год).

43

КАЛІ БЫЛО ЗАПАЧАТКАВАНАЕ
БЕЛАРУСКАЕ КАНСТЫТУЦЫЙНАЕ ПРАВА?

Распрацоўка канстытуцыйнага права ў Беларусі пачалася яшчэ ў XIV стагоддзі ў агульназемскіх і валасных прывілеях, але ў іх былі толькі асобныя нормы, якія забяспечвалі правы шляхты. Выходным пунктам у развіцці канстытуцыйнага права ў нашай дзяржаве паслужыў прывілей 1447 года вялікага князя Казіміра. Наступным важным крокам быў прывілей 1492 года вялікага князя Аляксандра, які гісторыкі права называюць

Статут 1529 года — першы збор законаў Вялікага Княства Літоўскага. Адгорт тытульнага аркуша з дзяржаўным гербам.

Цікава, што ў першага Статута быў свой папярэднік — Статут 1522 года, які вялікі князь Жыгімонт Стары абяцаў выпусціць у свет “бітымі літарамі”. Такім чынам, яшчэ на пачатку 20-х гадоў XVI стагоддзя мы ўжо маглі мець **друкаваны** збор законаў. Відаць, менавіта дзеля гэтага Франці-

шак Скарына вярнуўся з Прагі ў Вільню. Дзеля гэтага быў выраблены і адмысловы дробны шрыфт, які адлівалі на віленскім манетным двары. Дзеля гэтага была заснаваная вытворчасць паперы: на рэчцы Вільні ў 1524 годзе пабудаваў першую ў Беларусі паперню (“млын паперны”).

Але да выдання тады не дайшло. Статут вымагаў удасканалення, праца з ім працягвалася і канчатковы тэкст быў прыняты на Віленскім сой-

хартыяй вольнасцяў, першай агульнадзяржаўнай канстытуцыяй. Але найбольш поўна канстытуцыйныя нормы былі выкладзеныя ў Статутах Вялікага Княства Літоўскага 1529, 1566 і асабліва 1588 года.

Статут 1588 года прадугледжваў крымінальную адказнасць шляхціча за забойства простага чалавека, абвясчаў ідэю рэлігійнай талеранцыі, забараняў перадачу вольнага чалавека за нясплочаны доўг або злачынства ў няволю, абмяжоўваў пакаранне непаўналетніх (да 16 гадоў), гарантаваў удзел у судаводстве пракуратара (адваката), уводзіў прэзюмпцыю невінаватасці для ўсіх станаў.

Праз увесь Статут праводзіцца ідэя ўмацавання праўнага парадку, пры якім усе дзяржаўныя органы і службовыя асобы абавязаны дзейнічаць толькі ў адпаведнасці з законам. Ідэя законнасці становіцца прыярытэтай у дзяржаўным жыцці Вялікага Княства XVI—XVIII стагоддзяў.

Характэрна, што Статут 1588 года фактычна ігнараваў акт Люблінскай вуніі, замацоўваў і юрыдычна афармляў незалежнасць Беларускага гаспадарства. Ён абавязваў урад вярнуць адлучаныя ад Вялікага Княства землі, забараняў прызначаць на дзяржаўныя пасады і даваць зямлю “чужаземцам і загранічнікам”, у тым ліку палякам, захоўваў адасобленасць дзяржаўных устаноў, войска, заканадаўства, эканомікі і фінансаў.

Статут 1588 года быў надрукаваны ў Вільні, у друкарні Мамонічаў, на беларускай мове, а пазней неаднакроць перакладаўся на іншыя еўрапейскія мовы — польскую, нямецкую, французскую, лацінскую, украінскую, расейскую. Ён завяршыў кваліфікацыю права ў Вялікім Княстве. Паводле дасканаласці і лагічнай завершанасці яму не было роўных у тагачаснай Эўропе. А абвясчэнне ідэі зверхнасці права ў перыяд феадалізму сведчыла аб зараджэнні новай дзяржаўна-праўнай тэорыі.

ме толькі ў 1529 годзе. Адразу пасля гэтага, мабыць, і пачалося яго друкаванне. Ды як на тое, 2 сакавіка 1530 года ў Вільні здарыўся страшэнны пажар, які знішчыў ажно дзве траціны горада. Як мяркуюць даследнікі, у тым агні згарэлі і Скарынава друкарня і ўвесь наклад адціснутых да таго часу аркушаў. У выніку гэтага Статут 1529 года, як і наступны — 1566 года, мусілі памнажаць традыцыйным рукапісным спосабам.

Статут 1588 года — друкаваны збор законаў, які завяршыў у XVI стагоддзі кадыфікацыю права ў Вялікім Княстве Літоўскім. Ён сімвалізаваў суверэнiтэт нашай дзяржавы ў канфедэрацыі з Польскім Каралеўствам.

Высокі навуковы ровень праўнай сістэмы Вялікага Княства прыцягваў увагу і выклікаў захапленне пазнейшых даследнікаў. У 1791 годзе вучоны і палітычны дзяяч Рэчы Паспалітай Гуга Калантай казаў гэтак: “Статут робіць гонар людскому розуму. Ён складзены так разумна, што яго можна лічыць найдасканалейшай кнігай ва ўсёй Эўропе”.

Бліскучую характарыстыку Статуту 1588 года даў і знакаміты польскі правазнавец XIX стагоддзя Вацлаў Мацяёўскі: “Вялікім для свайго часу помнікам заканадаўства ёсць Літоўскі Статут і такім, якога тагачасная Эўропа не мела. Ён нібы расліна, якая абвілася вакол дрэўцаў і прыцягнула да сябе іхныя сокі, ад іх умацавалася і, перапрацаваўшы ў сабе, аддала ім зноў як лепшыя і спажывнейшыя”.

Дый сёння гэты выдатны помнік юрыдычнай думкі прыцягвае да сябе пільную ўвагу даследнікаў. У Сарбоне, напрыклад, цягам цэлага семестру студэнты-юрысты вывучаюць спецыяльны курс па Статуце 1588 года.

Да 400-гадовага юбілею гэтага Статута ў Беларусі ажыццёленае перавыданне яго з адаптаваным тэкстам, каментарамі і даведнікам.

Наш Статут зрабіў значны ўплыў на заканадаўчыя працэсы суседніх народаў: яго выкарыстоўвалі пры кадыфікацыі прускага права, ён быў крыніцаю права ў Польшчы і Украіне, ужываўся ў судах Латвіі і Эстоніі. Многія артыкулы Статута без зменаў перайшлі ў расейскае «Соборное уложение».

Усё гэта сведчыць пра высокі ровень развіцця юрыдычнае думкі і дзяржаўных інстытутыў Беларусі ў яе “залатую пару”.

4 4

ШТО ТАКОЕ ПАНЫ-РАДА?

Паны-Рада (у дакументах, напісаных лацінскай моваю, — Сенат) — гэта найвышэйшы орган дзяржаўнага кіравання Вялікага Княства Літоўскага, які развязаў галоўныя пытанні нутраной і замежнай палітыкі гаспадарства, адыгрываў істотную ролю ў абранні вялікага князя, абароне дзяржавы, падрыхтоўцы законапраектаў. Рада разглядала ўсе справы фінансавага характару, у ейнай кампетэнцыі была і манетная справа.

У склад Рады ўваходзілі: *маршалак земскі* (старшыня на паседжаннях Рады і Сойму), *маршалак дворны* (начальнік шляхты, што служыла пры двары вялікага князя), *найвышэйшы гетман* (галоўны начальнік узброеных сілаў), *канцлер* (кіраўнік Дзяржаўнай Канцылярыі), *земскі падскарбі* (міністр фі-

нансаў), *ваяводы* (кіраўнікі адміністрацыі тэрытарыяльных адзінак — ваяводстваў), *каштальны* (начальнікі найважнейшых замкаў і адначасова адміністратары зямельных уладанняў вялікага князя).

Сярод радных паноў былі магнаты з славетных родаў — Радзівілаў, Сапегаў, Хадкевічаў, Гаштаўтаў, Храптовічаў, Глябовічаў, Гальшанскіх, Забярэзінскіх, Іллінічаў, Кязгайлаў, Кішак, Няміраў, Осцікаў, Астрожскіх, Пацаў, Солтанаў, Багавіціловічаў, Валовічаў, Зянаўевічаў, Войнаў, Аляхновічаў, Глінскіх, Давойнаў, Кучукоў.

Ад канца XV стагоддзя роля Рады ў агульнадзяржаўным жыцці ўсё больш узрасла —

Тытульны аркуш “Трыбунала Вялікага Княства Літоўскага”, прынятага на Сойме ў 1581 годзе і выдрукаванага братамі Мамонічамі 1586 годзе. Паводле гэтага кодэксу дзейнічаў Галоўны трыбунал — найвышэйшы апеляцыйны суд нашай дзяржавы, пастановы якога мелі моц пастановаў Сойму.

Варта адзначыць, што Паны-Рада і Сойм складалі разам парламенцкую сістэму Вялікага Княства Літоўскага. Рада была верхняй гаспадай (палатай), а Вальны Сойм — ніжняй. Дзвюхгасподняя (дзвюхпалатная) прадстаўнічая ўлада нашае дзяржавы была аналагічная такой у іншых эўрапейскіх народаў — ангельцаў, французцаў, палякаў... Але гэта не было перайманнем чужых узораў. Гісторык Леў Акіншэвіч, які вывучаў развіццё ўстановаў парламенцкага тыпу на беларускай зямлі, вызначыў іх як заканамерны і “самастойны вынік беларускага дзяржаўнага жыцця”. На ягоную думку, якраз баярскія думы і снемы (з’езды князёў) нашых старажытных княстваў сталіся зародкамі органаў дзвюхгасподняга беларускага парламентарызму XV—XVI стагоддзяў — Паноў-Рады і Вальнага Сойму.

з дарадчага органа пры гаспадары яна паступова ператварылася ў вельмі ўплывовы орган улады. Аб’яднаўшы свае намаганні, Паны-Рада з часам дамаглася абмежавання ўлады вялікага князя. У 1492 годзе вялікі князь Аляксандр мусіў выдаць прывілей, які істотна абмежаваў ягоныя правы як унутраных, так і ў замежных справах: прынцыповыя пытанні дзяржаўнай палітыкі ён не меў права развязаць без згоды Рады.

На працягу ўсяго часу свайго існавання Рада мела выключна важнае значэнне ў палітычным, эканамічным і духоўным жыцці Вялікага Княства.

45

ШТО ТАКОЕ
ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОВСКАЕ?

Вялікае Княства Літоўскае — гэта сярэднявечная беларуская дзяржава, што паўстала ў XIII стагоддзі на Новагародскай зямлі. Умацаванне яе адбывалася на эканамічным і культурным грунце старадаўніх беларускіх княстваў — Полацкага, Турава-Пінскага і Смаленскага.

Жамойты (або, як сёння яны сябе называюць, *летувісы*) да стварэння Вялікага Княства Літоўскага не мелі ніякага дачынення. Утварэнне яго дыктавалася інтарэсамі беларускіх феодалаў, нашых старажытных земляў складалі аснову эканамічнай і вайсковай ма-

гутнасці Княства, панавальнае месца ў ім займала беларуская мова і культура, а дзяржаўнае заканадаўства развівалася з традыцыйнага (звычайнага) права старажытных славянскіх народаў. Такім чынам, значэнне гэтай дзяржавы як *беларускай* мае пад сабой усе падставы.

У сваім развіцці Вялікае Княства прайшло тры асноўныя этапы: станаўлення і ўмацавання — XIII—XIV стагоддзі; росквіту і найвышэйшай магутнасці — XV— першая палова XVII стагоддзя; паступовага аслаблення і заняпаду — другая палова XVII стагоддзя — канец XVIII стагоддзя.

Пачатковы этап станаўлення новай Беларускай дзяржавы характарызаваўся моцнымі

цэнтралізацыйнымі тэндэнцыямі Новагарадка, ягонай зацятай барацьбой з Жамойцкай, Галіцка-Валынскай зямлёй, а таксама з немцамі — Лівонскім і Тэўтонскім ордэнамі. Вялікае Княства няспынна імкнулася да пашырэння сваіх межаў шляхам заваёваў у часы Альгерда (1345–1347) і Вітаўта Вялікага (1392–1430). Абшары гаспадарства павялічваліся і шляхам мірнага пераходу пад ягоную юрысдыкцыю суседніх дзяржаваў, яскравы прыклад чаго — добраахвотнае далучэнне да Вялікага Княства Літоўскага ў 1559–1560 гадах Інфлянцаў, якія шукалі паратунку ад Маскоўшчыны.

Экспансіянісцкая палітыка Вялікага Княства, уваходжанне ў яго склад велізарных абшараў Усходняй Эўропы надавалі нашай дзяржаве характар імперыі. Асабліва гэта датычыць часоў Вітаўта, калі ўлада манарха была неабмежаванаю, межы гаспадарства сягалі Балтыйскага і Чорнага мораў, а пад яго пратэктаратам знаходзіліся Ноўгарад Вялікі, Пскоў і Разань.

Дзяржаўны герб Вялікага Княства Літоўскага “Пагоня”. Малюнак з гербоўніка 1575 года.

Міф аб прыгнечаным становішчы беларусаў у Вялікім Княстве Літоўскім і панаванні над імі летувіскіх (жамойцкіх) феодалаў, які дасягнуў апафеозу ў працах савецкага гісторыка Л.Абэцэдарскага, не вытрымлівае элементарнай праверкі фактамі. А яны сведчаць, што панавальнае становішча ў гэтай дзяржаве займалі якраз беларускія магнаты.

Паўла Урбан у сваёй кнізе “У святле гістарычных фактаў” (1972) пераканаўча паказаў, што абсалютную

Дый пазней Княства абвясціла свае прэтэнзіі на першынства ў славянскім свеце і не толькі ў ім, напрыклад у перыяд княжання Сцяпана Батуры, калі нават паўстаў план крыжовага паходу “праз Маскву на Турэччыну”. Але сказанае, вядома, менш за ўсё датычыць другой паловы XVII—XVIII стагоддзя, калі Вялікае Княства Літоўскае перажывала глыбокі заняпад і паступова страчвала свае землі.

У залежнасці ад дзяржаўна-палітычных межаў краіны ўдакладняўся і яе афіцыйны назоў. У XIII—XIV стагоддзях яна называлася *Вялікае Княства Літоўскае*, а часцей за ўсё проста *Літва*, пасля далучэння ўкраінскіх

большыню мажнаўладцаў у Вялікім Княстве Літоўскім складалі беларусы — “ліцьвіны”. Яны ж былі прадстаўнікамі вялікакняскай улады і ў Жамойці, што выклікала шматлікія нараканні і скаргі тубыльцаў.

У сваіх соймавых петыцыях жамойты прасілі, каб адміністрацыйныя пасады тут не абсаджваліся “чужынцамі”, каб сюды не засылаці камісараў вялікага князя і ўраду Вялікага Княства Літоўскага.

Гэтая непрыязь да беларусаў знайшла сваё адлюстраванне ў старадаўнім заклёне “Perkune, dievaiti, nemušk žemaiti, mušk guda, kaip šuni ruda”

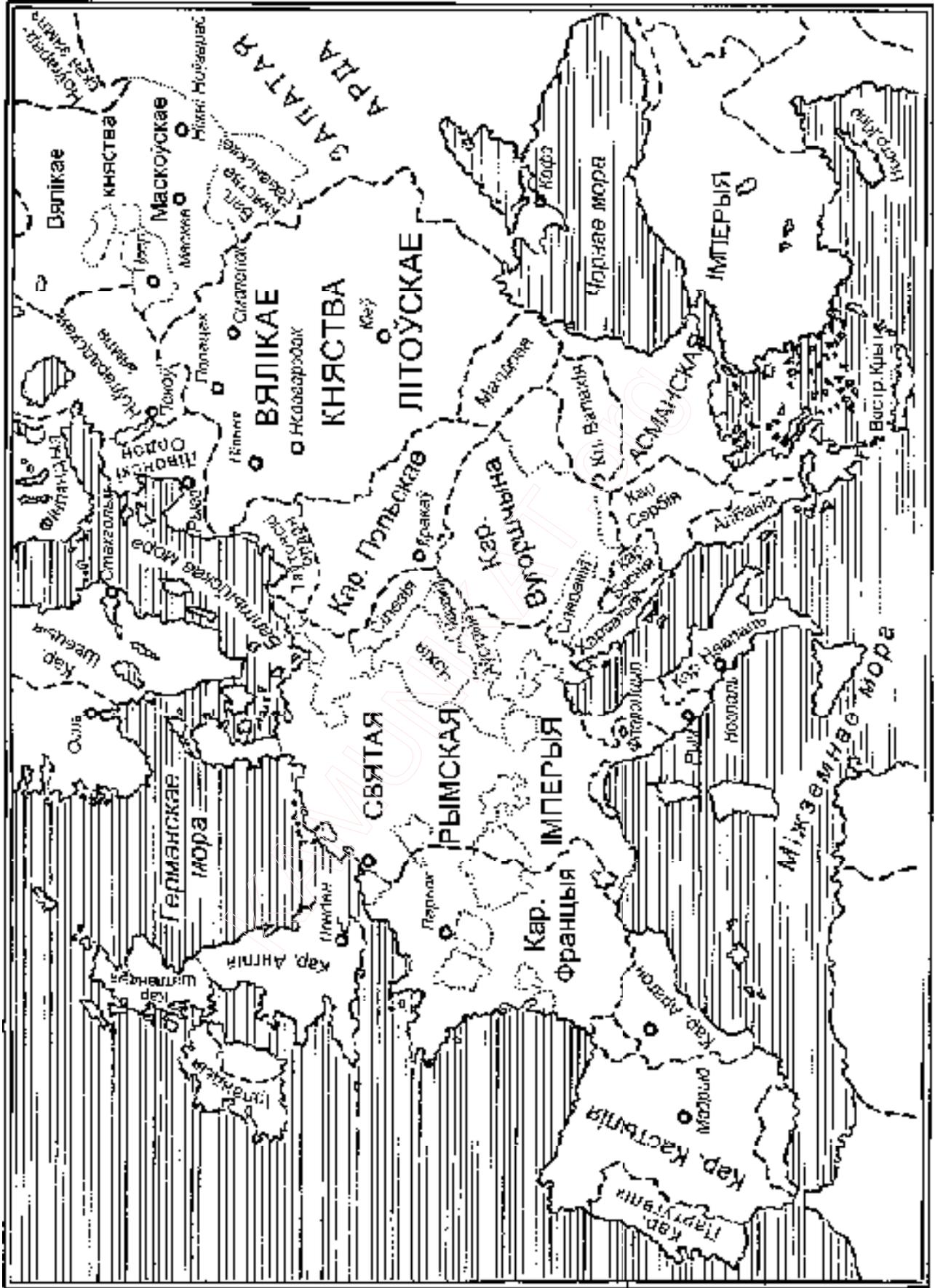

(“Пяруне, божа, ня бі жамойта, а бі гуда, як рудога сабаку”). Як вядома, гудамі летувісы традыцыйна называлі беларусаў.

Дарэчы, у іхнай мове і дагэтуль захаваліся выслоўі, якія паказваюць непрыхільнае стаўленне да беларусаў, напрыклад, *atsimena kaip gudas geradejyste* (згадвае як гудас дабрадзеіства); *keikiasi kaip gudas* (лаецца як гудас); *giriasi kaip gudas ožio mašna* (хваляцца як гудас казлінай машынай); *arsivede kaip gudas su kašele* (абзавёўся як гудас кашалём); *juokiasi kaip gudas iš savo kuilos* (смяецца як гудас са сваёй кілы) ды шмат іншых.

земляў гаспадарства атрымала найменне *Вялікае Княства Літоўскае і Рускае*. Затым, з уваходжаннем у яго склад Жамойці, а пазней Інфлянцаў ды іншых тэрыторыяў, яго пачалі менаваць *Вялікае Княства Літоўскае, Рускае, Жамойцкае, Інфлянцкае ды інш.* Гэтакім чынам, назоў дзяржавы адлюстроўваў не федэрацыйную будову, як гэта часта сцвярджаюць, а тэрытарыяльныя ўладанні вялікага князя.

Дзяржаўны лад Вялікага Княства Літоўскага — тыповая *абмежаваная феодалная манархія* на чале з вялікім князем. Ролю найвышэйшай заканадаўчай установы выконваў *Галоўны з’езд (Сойм) шляхты*, на які

На суседняй старонцы — Вялікае Княства Літоўскае часоў Вітаўта Вялікага на палітычнай карце Эўропы.

Вільня — сталіца нашае старадаўняе дзяржавы. Гравюра XV стагоддзя.

дэпутатаў (паслоў) абіралі праз дэмакратычныя выбары.

Паводле прынцыпаў дзяржаўнага і адміністрацыйнага ўпарадкавання Вялікае Княства з'яўлялася *унітарнай* краінай. Усялякія сепаратныя памкненні земляў, ваяводстваў, паветаў ці проста асобных моцных феодалаў расцэньваліся як парушэнне закону, дзяржаўнае злачынства і таму жорстка пераследваліся. Своеасаблівы феадальны “федэралізм” меў месца толькі на пачатку ўваходжання новых земляў у склад гаспадарства, у пэўны “пераходны перыяд”, калі далучаныя абшары “асвойваліся”. Але ён, як правіла, з часам разбураўся пад націскам агульнай унітарнай тэндэнцыі, што панавала ў Беларускай дзяржаве, асабліва з канца XIV стагоддзя, калі Вітаўт на працягу 1392–1396 гадоў дарэшты зліквідаваў сістэму мясцовага (удзельнага) княжання. З другой паловы XV стагоддзя цэнтралізацыйныя працэсы яшчэ больш паскорыліся, бо набылі вагу агульнагаспадарскія законы.

Гэтакім чынам, Вялікае Княства Літоў-

скае — гэта дзяржаўнае ўтварэнне, што існавала ў XIII—XVIII стагоддзях у геаграфічным цэнтры Эўропы, пераемніцай якога — пасля працяглай акупацыі нашай зямлі Расейскай імперыяй — была Беларуска-Літоўская Народная Рэспубліка, абвешчаная 25 сакавіка 1918 года, у пэўнай меры ўтвораная ў 1919–1920 гадах Беларуска-Літоўская Сацыялістычная Рэспубліка, і, нарэшце, сёння пераемніцай гістарычных і культурных традыцый Вялікага Княства Літоўскага з'яўляецца суверэнная Рэспубліка Беларусь.

Залаты дукат Жыгімонта Аўгуста, выбіты для Вялікага Княства Літоўскага ў 1562 годзе (аверс і рэверс).

46

ЧАМУ Ё БЕЛАРУСІ
МАСКОЎСКАГА ЦАРА ІВАНА IV
НАЗЫВАЮЦЬ ЖАХЛІВЫМ?

Маскоўскі цар Іван IV (1530—1584) увайшоў у беларускую гісторыю як захопнік і кат: распачаўшы вайну супраць Вялікага Княства, у 1563 годзе захапіў Полацк, у якім чыніў жудасныя забойствы, дзесяткі тысяч людзей

выводзіў у няволю, рассылаў па Беларусі карныя аддзелы для расправы над простымі людзямі. За 16 гадоў панавання ягоных ваяводаў на Полаччыне край гэтак здзічэў і абязлюдзеў, што на аднаўленне яго давялося браць людзей з іншых мясцовасцяў Беларусі.

Не менш крыві ліў Іван IV і ў сваёй дзяржаве, дзе гады апырчніны сталіся сапраўднай вакханаліяй садызму. Прыкладам, у Ноўгарадзе Вялікім узімку 1570 года апырч-

МІНСК А. Д. ВУКІЎ

Заходнеўрапейская карыкатура, на якой Іван IV паказаны як усходні дэспат. Злева і справа ад яго — царскія каты, а за імі натоўпы мужчын, жанчын і дзяцей, засуджаных на смерць. З выдання 1581 года.

Бессэнсоўныя і дзікія зверствы, масавыя забойствы сталі пад час царавання Івана Жахлівага звычайнай справай. Ён часта й сам браў удзел у катаваннях і пакараннях смерцю. Аднаго разу ў прыпадку гневу забіў нават свайго сына.

У 1569 годзе, баючыся, што Пскоў і Ноўгарад далучацца да Вялікага Княства Літоўскага, ён аддаў загад высяліць адтуль блізу трох тысяч “не-

надзейных”. Але гэтага яму падалося мала, і ў наступным годзе цар учыніў там сапраўдную расправу.

У Ноўгарадзе апырчнікі рабавалі ўсюды, дзе толькі можна, забіраючы сама каштоўнае, а астатняе палілі. Таго, хто спрабаваў пратэставаць, забівалі на месцы. Закатаваных валаклі праз увесь горад да Волхава і пускалі пад лёд. Звязаных па руках і нагах жанчын з дзецьмі кідалі ў ледзяную ваду, топячы рагачынаю з лодкі таго, каму ўдавалася ўсплыць.

Асабліва жорстка пераследвалі беднату, якой з прычыны голаду было вельмі шмат. У лютыя маразы Іван Жахлівы загадаў выгнаць усіх іх за га-

радскую браму. І мала каму пашчасціла тады выжыць.

Спустошаныя царскімі апырчнікамі землі моцна пацярпелі таксама ад недароду. Да гэтых дзвюх бедаў неўзабаве дадалася яшчэ адна — чума. Каб спыніць эпідэмію, улады ўжывалі дзікія метады. Усіх, хто спрабаваў выехаць з мясцінаў, ахопленых пошасцю, хапалі і палілі на вялізных вогнішчах разам з коньмі і маёмасцю. У гарадах варта наглуха забівала вокны і дзверы тых дамоў, дзе нехта заняўся, пакідаючы паміраць з голаду ўсіх сямейнікаў.

Ад усяго гэтага на Маскоўшчыне загінулі тады сотні тысяч чалавек.

Іван Жаклівы. Гравюра на дрэве, выдрукаваная на загалёўным аркушы брашуры, выдадзенай ў Нюрнбэрге ў 1576 годзе. Гэта адзін з нямногіх арыгінальных партрэтаў, які праўдзіва, без прыхарошвання, адлюстроўвае аблічча маскоўскага цара.

Як тыповы тыран, якому сваёй зямлі заўсёды мала, Іван IV імкнуўся пнявольіць суседнія краіны. Захапіўшы ў 1563 годзе Полацк, ён знішчыў палоненае полацкае рыцарства, якое адмовілася служыць яму. А ўсіх палачануў загадаў звязаць і гнаць у Маскоўшчыну. Па дарозе людзей амаль не кармілі, і яны сотнямі паміралі з голаду і холаду.

Асабліваю нянавісьць у цара выклікалі іншавярцы. У Полацку ён загадаў знішчыць усіх каталікоў, а таксама юдэяў, якіх пусцілі пад лёд Дзвіны, не шкадуючы ні старых, ні малых. Захоп у 1552 годзе Казані гэтаксама суправаджаўся бязлітаснай разнёю. Мужчын-мусульман перабілі амаль пагапоўна, а жанчын і дзяцей навярнулі ў рабства. Вывезеных у Ноўгарад Вялікі палонных мусульманаў, якія не хацелі прымаць хрысціянства, цар загадаў пазабіваць.

На гравюры з нямецкага выдання 1561 года паказаны зверствы войска Івана Жаклівага ў часе Інфлянцкай вайны.

нікі больш за месяц забівалі па 500–1000 чалавек штодня. Ды вось жа дзіва: у памяць свайго народа каранаваны вар’ят увайшоў як жорсткі, але справядлівы суддзя, “грозны царь Иван Васильевич”. Спрыялі гэтаму асаблівасці расейскага нацыянальнага характару, у прыватнасці манархісцкія ілюзіі. Адсюль — апраўданне тыранства, ідэалізацыя гэтага цара ў расейскай гістарычнай літаратуры.

У Беларусі ж уяўленне пра Івана IV адпавядала ягоным чорным справам. Тут, як і ў іншых эўрапейскіх краінах, дзе хадзілі жудасныя чуткі пра яго неверагодную лютасць, маскоўскі цар быў не “грозны”, а жахлівы. У ангельскую мову ён так і ўвайшоў як *John Terrible*, у нямецкую — як *Iwan der Schreckliche*. І ў беларускай гісторыі гэта *Іван Жахлівы*.

Sehr grewliche/erschrockliche / vornehmste / wahrhaftige Nure zeitung / was für grausame Tyranny der Moskowiter / an den Gefangenen / hircweggeführten Christen auß Lyfland / bey den Mannen und Frauen / durch ihren kleinen Knechten / begrebet / und was möglich schaden er in dem Land zufüget. Dese nitzen anzusehen / in was großer schen und not die Lyflender stehen. Allen Christen zur warnung / und besetzung ihres Sündlichen lebens / auß Lyfland geschriben / und in Druck verfertiget.

Zu Nürnberg bey Georg Keyserlein. M. D. LXL